

**БУЮК
АЛЛОМАЛАРИМИЗ**

БУЮК АЛЛОМАЛАРИМИЗ

**«Тошкент ислом университети»
нашриёти — 2002**

Масъул муҳаррир — З.Исломов

Таҳрир ҳайъати: Ҳ.С.Кароматов, З.Ҳусниддинов, А.Мансуров, У.Уватов, А.Абдуллаев, Л.Маҳмудов

Буюк алломаларимиз /Таҳрир ҳайъати: Ҳ.С.Кароматов, З.Ҳусниддинов, А.Мансуров ва бошқ.; Масъул муҳаррир: З.Исломов.—Т.: «Тошкент ислом университети», 2002.—80 б.

Ушбу китоб миллатимизнинг фахру ифтихори, гавҳари бўлмиш атоқли бобокалонларимизнинг ҳаёти ва илмий-ижодий фаолиятига бағишланган.

Агар Абу Али ибн Сино, Муҳаммад ал-Хоразмий, Абу Райҳон Беруний каби улуғларимизнинг номлари китобхонларимизга нисбатан таниш бўлса, Абу Мансур ал-Мотуридий, Ал-Ҳаким ас-Самарқандий, Маҳмуд аз-Замахшарий, Абул-Муъин ан-Насафий, Қафқол Шоший каби алломалар мустақиллик шарофати билан авлодлари бағрига қайтдилар ва бугун уларнинг илмий мероси фаол урганилмоқда.

Китоб содда, раван тилда ёзилган, мактаб ўқувчилари, лицей, коллеж талабалари ҳамда тарихимиз, маънавий меросимиз билан танишишни истаган барча китобхонларга мўлжалланган.

ББК 72.3(5У)

МУҲАММАД ИБН МУСО АЛ-ХОРАЗМИЙ (783—850)

Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Мусо ал-Хоразмий манбалардаги маълумотларга кўра, тахминан 783 йили таваллуд топган ва 850 йилда вафот этган деб тахмин қилинади. Олим Европада “Алгоритмус” (“Algorithmus”) номи билан машҳур бўлган. У ўз илмий фаолиятининг катта қисмини Бағдоддаги “Байт ал-ҳикма” (“Ҳикматлар уйи”)да ўтказган. Мазкур илмий даргоҳ халифа Маъмуннинг шахсий эътибори остида бўлиб, маълум муддат Хоразмий тарафидан бошқарилган. Шу сабабдан ҳам Маъмун ва Хоразмий ораларида муносабатлар дўстона бўлган. Маъмун Хоразмийни олим сифатида қадрлаган, “Байт ал-ҳикма” каби масканнинг бошқаруви ишларини унга ишониб топширган. Манбаларда Ал-Хоразмийнинг ёшлик йиллари ҳақидаги маълумотлар сақланмаган. Аммо, у дастлабки таълимни ўз она юртида олган ва олим сифатида ҳам шу ерда шаклланган бўлиши керак. Сўнгра, Ўрта Осиёнинг бошқа кўпшаб алломалари сиғари Бағдодга кучиб ўтди ва ўша ерда ижод қилади.

Ал-Хоразмий ўзидан аввалги ҳинд ва юнон олимларининг асарларини пухта ўзлашгирди, уларга ижодий ёндошди ва ривожлантирди. У ҳозирги замон математика фанининг бир қанча тармоқ ва фундаментал концепцияларининг асосчисидир. Жумладан, у замонавий алгебра фанига асос солган олим ҳисобланади. Ал-Хоразмий мазкур фани нафақат маълум бир тизимга солди, балки бу фандаги оддий ва мураккаб квадрат тенгламаларнинг таҳлилий ечимини ишлаб чиқди. Ҳозирда бутун дунёда қўлланиладиган алгебра сўзининг ўзи ҳам олимнинг машҳур “Ал-Жабр вал-муқабала” номли китобидаги биринчи сўздан олинган бўлиб, Европада ўзгартирилиб “алгебра” шаклида ёзилган ва талаффуз қилинган. Кейинчалик бу сўз фанда шундайлигича ўрнашиб қолди.

0 (ноль) сонининг ишлатилиши ҳам Ал-Хоразмий томонидан расмий равишда арифметикага олиб кирилган, шу

туфайли ҳозир фойдаланилаётган сонларнинг ўнлик позицияон тизими бугун дунёга тарқалди.

Муаллифнинг сонлар тизими ҳақидаги асарларидан бири Европада “Алгоритм” (“Algorithm”) номи билан танилди ва замонавий алгоритм сўзининг келиб чиқиши мана шу асарга бориб тақалади. У арифметика фанидаги қатор ҳисобларни, хусусан, касрлар билан бажариладиган амалларни ҳисоблашни янги миқёсларга кўтарди.

Ал-Хоразмий математикадан ташқари астрономия илмида ҳам ўчмас из қолдирди. Олим бу фаннинг турли мавзуларига оид бир қанча илмий мақолалар ёзган бўлиб, уларнинг энг машҳури “Астрономияга оид жадваллар” (“Зиж”) деб аталади.

Тадқиқотчиларнинг яқдил фикрига кўра, Ал-Хоразмийнинг астрономия соҳасидаги буюк хизмати шундаки, у эҳтиёж туғилган пайтда шундай бир асар яратиб, бу билан астрономияни Улуғбек давригача, яъни бир неча асрга татиғулик даражада андозага келтирди. Хоразмийдан кейинги барча астрономлар ўз зижлари учун унинг “Зиж”ини намуна қилиб олдилар.

Ал-Хоразмий география фанининг ривожига ҳам катта ҳисса қўшган. Унинг “Ернинг тасвири” (“Сурат ал-ард”) китоби ўрта аср араб халифалигида яратилган дастлабки ва муҳим географик асарлардан бири бўлган. Китобда муаллиф нафақат Птоломейнинг географияга оид қарашларини шарҳлаб таҳлил этади, балки бу қарашларга қатор ўзгаришлар киритиб, уларни ривожлантиради.

Ал-Хоразмий қаламига мансуб йигирмадан ортиқ асарнинг фақат ўнтаси бизгача етиб келган бўлиб, улар дунёнинг қатор қўлёзма хазиналарида сақланмоқда. Мазкур асарларнинг баъзилари ўрта асрларда ғарб тилларига таржима қилиниб, Европада катта шухрат қозонган. Бу борада олимнинг ватани — Ўзбекистонда ҳам катта ишлар амалга оширилган. Унинг баъзи асарлари рус ва ўзбек тилларига таржима қилинган, тадқиқ этилган, муаллифнинг ҳаёти, фаолияти ва илмий меросига бағишланган қатор китоб ва мақолалар чоп этилган.

Машҳур фан тарихчиси Жорж Сартоннинг таъбири билан айтилганда, “Ал-Хоразмий ўз даврининг энг буюк математиги ва агар барча шарт-шароитлар назарга олинса, ҳамма даврларнинг ҳам энг буюк инсонларидан бири ҳисобланади”.

ИМОМ- АД-ДОРИМИЙ (798—869)

Имом Абу Муҳаммад Абдуллоҳ ибн Абдурраҳмон ибн ал-Фази ибн Баҳром ибн Аблусамад ат-Тамимий ас-Самарқандий ад-Доримий юртимиздан етишиб чиққан буюк муҳаддислардан биридир. Имом ад-Доримий ҳақидаги маълумотлар асосан ўрта асрларда яшаган машҳур араб муаллифларининг асарларида учрайди. Мана шу асарлар жумласидан ал-Хатиб ал-Бағдодийнинг “Тарихи Бағдод”, Шамсулдин аз-Заҳабийнинг “Сияр аълом ан-нубало” (“Олийжаноб алломалар сийратлари”), “Тазкират ал-хуффоз” (“Ҳофизлар ҳақида тазкира”), Ибн ал-имод ал-Ҳанбалийнинг “Шазарат аз-заҳаб фи ахбори ман заҳаб” (“Дунёдан ўтиб кетганлар ҳақида олтин парчалар”), Нажмиддин Умар ан-Насафийнинг “Китоб алқанд фи зикри уламои Самарқанд” (“Самарқанд уламолари ҳақида қанддек (ширин) китоб”) кабиларни кўрсатиш мумкин. Мана шу асарлардаги маълумотлардан маълум бўладики, Ад-Доримий ҳижрий 181 (милодий 798) йилда Самарқанднинг қадимий мавзеларидан бири Доримда таваллуд топган. Абдуллоҳ ибн Абдурраҳмон ад-Доримий ёшлик чоғларидан бошлаб фавқулодда ақл-заковати, ўткир зеҳни, айниқса, қувваи ҳофизасининг ўта кучлилиги билан барчани ҳайратта солган. Унинг ўз тенгқурларига нисбатан ғайритабиий иқтидори ва алоҳида салоҳияти шу қадар зўр бўлган эканки, ҳатто бу хусусда халқ орасида бир қанча ривоятлар юрганлиги ҳақида манбаларда қайд қилинади. У диний ва дунёвий фанлар, айниқса, ҳадис илми бўйича дастлабки билими ўз юрти Самарқандда олиб, сўнгра ўша даврда илмфан ва маданият тараққий қилган марказлар — Қоҳира, Дамашқ, Бағдод, Макка, Мадина шунингдек, Хуросоннинг турли шаҳарларидаги таниқли олимлардан таҳсил олади. Бир неча йиллик сафарлари давомида Имом ад-Доримий Язид ибн Ҳорун ал-Воситий, Убайдуллоҳ ибн Мусо, Абул-Муғйра ал-Фирёбий, Аблусамад ибн Абдулворис, Яҳё ибн Ҳассон, ал-Асвад ибн Омир, Бишр ибн Умар аз-Заҳроний ва бошқа кўндан-кўн ўз даврининг стук муҳаддисларидан ҳадислар ўрнади. Илм йўлида узоқ йиллар тинимсиз кўрсатган саъй-ҳаракатлари ва изланишлари натижасида Ад-Доримий ҳадис, тафсир ва фикҳ илмларининг алломаси даражасига кўтарилади. Имом ад-Доримий ҳазратлари айниқса, йирик

ҳадисшунос олим сифатида катта шухрат қозонган. Унинг ҳақида ёзган муаллифларнинг аксарияти яқдиллик билан “Имом ад-Доримийнинг Самарқандда ҳадис ва археология (ал-Осор) илмларининг равнақ топишида улкан ҳиссаси бор”, деб алоҳида таъкидлаганлар. Ўз даврининг илм аҳлиари ўртасида беқийс обрў эътиборга эга бўлган Имом ад-Доримий бир қанча муддат Самарқандда Шайхулислом бўлган. Шунингдек, манбаларда таъкидланишича, табиатан вазмин, адолатпарвар ва ҳақиқатгўй, инсоф ва диёнати баркамол, ҳар қандай вазиятда ақл-идрок, чуқур тафаккур ва мулоҳаза билан иш юритгани боис, Султон томонидан Имом ад-Доримий ҳазратлари Самарқанднинг қози калони (Бош қози) лавозимига таклиф қилинади. Аллюма аввалига рад жавобини берса ҳам, лекин Султон ўз фикрида қатъий туриб олгач, рози бўлади. Бироқ қозихонада атиги битта иш кўрилгач, у ўзини ушбу лавозимдан озод этишларини илтимос қилади. Ва пировардида унинг илтимоси қондирилади.

Имом ад-Доримийнинг илмий-маънавий меросини “Ал-Муснал”, “Ат-Тафсир”, “Ал-Жомийъ”, “Ас-Сулосиёт фил-ҳадис”, “Китоб ас-сунна фил-ҳадис” ва “Китоб саум мустоҳозотий вал-муғаҳаййиротий” каби асарлари ташкил этади. Аллюманинг энг машҳур асари “Ал-Муснад” бўлиб, бу асар “Сунан ад-Доримий” номи билан машҳур. Асарнинг икки жилддан иборат нашри 1996 йилда Ливан пойтахти Байрутдаги “Дор ал-кутуб ал-илмиййа” матбаасида чоп этилган. Ушбу икки жилдлик асар муқаддимадан (у 57 кичик бобларни қамрайди) ҳамда 23 китобдан иборат бўлиб, ўз навбатида ҳар бир китоб ҳам кўп сонли боблардан ташкил топган. Эътиборли томони шундаки, Имом ад-Доримий ўз асари “Сунан” да келтирган ҳадисларни деярли у яшаган даврда фаолият кўрсатган буюк муҳаддислар — Ал-Бухорий, Муслим ибн ал-Ҳажжож, Абу Довуд ас-Сижистоний, Ат-Термизий, Ан-Нисоий, Ибн Можа ва бошқа кўплаб таниқли ҳадисшунослар ўз асарларида келтирганлар. Масалан, Имом ад-Доримий ўз асарида келтирган “ҳовлисиди хурмо дарахти бор хонадон аҳли ҳеч қачон оч қолмайди” ёки “энг яхши nonхуруш (приправа) сиркадир” каби ҳадисларни юқорида зикр қилган кўнчилик муҳаддислар Имом ад-Доримийдан ривоят қиладилар.

Маълумки, Имом ад-Доримий ҳадис илмининг султони Имом ад-Бухорий ҳазратларидан ун уч ёш катта бўлган бўлса-

да, улар бир, яъни тўққизинчи юз йилликда ҳадислар билан астойдил шуғулланганлар. Шу боис, бу иккала буюк муҳаддис бир-бирларини шахсан билганлар. Ҳатто айтиш мумкинки, яқин илмий муносабатда бўлганлар. Бу фикримизга далил тариқасида тарихчи Шамсуддин аз-Заҳабийнинг “Сиярату аш-Шайхини” номли асаридан келтирилган қуйидаги маълумотни кўрсатиш мумкин. Исҳоқ ибн Аҳмад ибн Халаф шундай деган: “Бир кун устоз Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорийнинг ҳузурларида ўтирган эдик. Шу пайт устозга бир мактуб келтирилди, унда Абдуллоҳ ибн Абдуллоҳ ад-Доримийнинг вафоти (у Имом ал-Бухорийдан атиги 1 йил олдинроқ — 869 йилда вафот этган) ҳақида хабар қилинган экан. Бу тохуш хабардан устоз чуқур қайғуга ботиб, бошини қуйи эгди. Бир муддатдан кейин бошини кўтариб кўзлари лиммо-лим ёшга тулган ҳолда ҳасрату ғамгинлик билан “Инна лиллаҳи ва инна илайҳи рожиъун” (“Биз Аллоҳга мансубмиз ва албатта унга қайтажамиз”) оятини айтиб “сенинг тирик бўлишинг учун дўстлар ҳаммаси жонларини фидо қилишга тайёр эдилар-ку”, деб юзларига фотиҳа тортидилар”.

Мана шу муҳтасар лавҳадан ҳам кўришиб турибдики, Имом ал-Бухорийнинг аллома Имом ад-Доримийга писбатан эҳтироми чексиз бўлган. Мавриди келганда айтадиган бўлсак, Имом ад-Доримий даҳосига ўз вақтида машҳур олимлар гоята юксак баҳо берганлар. Муҳаддис Абу Шадлод: “Абу Муҳаммад Абдуллоҳ ад-Доримий ҳадис илмида бамисоли бир денгиз эди”, деб таъкидлаган бўлса, Муҳаммад ибн Бушор исми таниқли олим: «Номи чиққан Куръон ҳофизлари дунёда тўртта бўлиб, Райда Абу Зуръа, Нишопурда Муслим ибн ал-Ҳажжож, Самарқандда Абдуллоҳ ибн ад-Доримий, Бухорода Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий”, деган.

Йирик ҳадисшунос олим Абдуллоҳ ибн Абдуллоҳ ад-Доримийнинг отасидан ривоят қилиб: “Абдуллоҳ ибн Абдуллоҳ ад-Доримий ўз замонидаги барча донишмандларнинг имоми бўлган”, деб ёзган эди.

Юқорида баён этилганлардан маълум бўлаётирки, бундан ўн икки аср муқаддам яшаб ўтган ватандошимиз Имом ад-Доримий ҳазратлари ўз даврининг буюк алломаларидан бири бўлган. Бинобарин, унинг ҳаёти ва илмий-маънавий меросини чуқур ўрганиб, кенг халқ оммасига етказиш олимларимиз олдида турган долзарб вазифалардан бири бўлмоғи лозим.

АҲМАД АЛ-ФАРҒОНИЙ (798—865)

Европада Алфраганус (Alfraganus) номи билан танилган Абул-Аббос Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Касир ал-Фарғоний ўрта асрларнинг энг кўза кўринган алломаларидан эди. Олимнинг исми фан тарихида машҳур бўлишига қарамаслан, унинг ҳаёти ва илмий фаолияти ҳақидаги маълумотлар жуда оз. Унинг туғилган йили мантиқий ҳисоблар натижасида 798 йил деб топишган.

Афсуски, манбаларда Аҳмад ал-Фарғонийнинг ёшлик йиллари ҳақидаги маълумотлар умуман сақланмаган. У Фарғонада туғилган ва ўз она юртида бошланғич таълим олиб, олим сифатида шаклланган.

Олим кейинчалик Бағдод шаҳрига кўчиб ўтиб, халифа Маъмун саройидаги бошқа алломалар билан бирга ўша ердаги машҳур Бағдод илмий мактаби — “Байт ал-ҳикма” (“Ҳикматлар уйи”)да ижод этади. Маълумки, Бағдодда Ҳорун ар-Рашиднинг ўғли халифа Маъмуннинг ҳукмронлиги даврида (813—833) Аҳмад ал-Фарғонийдан ташқари Муҳаммад ал-Хоразмий, ал-Аббос ал-Жавҳарий, Аҳмад ал-Марвазий, Яхё ибн Абу Мансур, Абдулҳамид ибн Турк ал-Хутталиий каби ўрта Осиё алломалари донг таратганлар. Умуман, Бағдод илмий мактабида фаолият кўрсатган донишмандларнинг аксариятини ўрта Осиё алломалари ташкил этгани алоҳида эътиборга лойиқ бўлиб, бу қатор илмий адабиётларда ўз исботини тошган.

Аҳмад ал-Фарғоний юқорида исмлари тилга олинган олимлар билан бирга Бағдод ва Дамашқ шаҳарларида олиб борилган астрономик тажрибаларда фаол қатнашган. Жумладан, у 832—833 йиллари Сурия шимолидаги Синжор саҳросида ер меридианининг бир даражаси узунлигини ўлчашда ишгирок этади. Бундан ташқари, олим 861 йили Қоҳира атрофидаги Равдо оролига ўрнатилган нилометрни таъмирлаган. Нил дарёси сувининг миқдорини ўлчаш учун мўлжалланган бу жиҳоз аслида 750 йили қурилган бўлиб, у биринчи марта 814—815 йили халифа Маъмун, иккинчи марта эса 861 йили Мутаваккил даврида ислоҳ этилади. Нил дарёси бўйида қурилган бу қадимги гидротехника иншооти Миср қишлоқ хўжалиги учун ниҳоятда аҳамиятли бўлиб, уни Аҳмад ал-Фарғоний тарафидан таъмирланиши олимнинг иқгидор-

ли муҳандис ҳам эканлигидан даъоят беради. Манбаларда ал-Фарғонийнинг муҳандислик фаолияти, яъни унинг ал-Жаъфариййа шаҳрида суъориш каналини қазинишида иштирок этгани ҳақида маълумотлар келтирилади.

Афтидан, Аҳмад ал-Фарғоний умрининг сўнги йилларини Мисрда ўтказиб, ўша ерда 865 йиллар атрофида вафот этган ва Қоҳира яқинидаги Қарафа қабристонига дафн этилган.

Ал-Фарғонийнинг асосий астрономик асари “Осмон жисмлари ҳаракати ва юлдузлар илми тўплами” бўлиб, у “Астрономия илми асослари” ва “Астрономия элементлари” каби номлар билан ҳам машҳур.

Унинг яна “Геометрия ва арифметика ёрдамида мукаммал шимолий ва жанубий астурлобларни ясаш”, “Астурлобдан фойдаланиш ҳақида китоб”, “Ой ер устида ёки унинг остида эканида вақтни аниқлаш”, “Ал-Фарғоний жадваллари”, “Етти иқлимни аниқлаш”, “Қуёш соатини ясаш”, “Ал-Хоразмий зижини тушунтириш” сингари асарлари ҳам маълум. Алломанинг мазкур асарлари Париж, Лондон, Берлин, Москва, Санкт-Петербург, Деҳли, Қоҳира, Анқара, Техрон ва бошқа шаҳарларда сақланган.

Ал-Фарғоний асарларининг энг машҳури юқорида қайд этилган “Астрономия илми асослари” бўлиб, у ўттиз бобга тақсимланган. Уларда астрономия фанининг барча асосий масалалари содда, тушунарли иборалар билан баён этилган. Шу сабабдан у тез орада лотин тилига таржима қилиниб, Европада эрта танилган, кенг шухрат қозонган ва бир неча асрлар давомида Европа университетларида астрономия фани бўйича асосий дарслик вазифасини ўтаган. Рисолада ўрта аср шарқ астрономиясининг барча ютуқлари ўз мужассамини топган. Рисола олимнинг юбилейи муносабати билан 1998 йили Тошкентда нашрдан чиқди.

Ал-Фарғонийнинг яна бир муҳим “Геометрия ва арифметика ёрдамида мукаммал шимолий ва жанубий астурлобни ясаш” рисоласи муқаддима ва етти бобдан ташкил топган. Муаллиф ўзининг бу рисоласи билан геометрия фанига оид янги фикрларнинг шаклланиши ҳамда астрономик жиҳозлар ҳақидаги назарий тасаввурларнинг ривожига муҳим ҳисса қўшди. Мазкур рисоланинг ҳам Тошкентда рус тилида чоп этилиши ал-Фарғоний юбилейига муносиб тўхфа бўлди. Аҳмад ал-Фарғонийнинг қолган асарлари ҳозирга қадар ўрганилмаган ва ўз тадқиқотчиларини кутмоқда.

1998 йили ЮНЕСКОнинг қарори билан Ўзбекистонда ўрта аср фалакиёт, риёзиёт ва жўгрофия илмларининг машҳур намоёндаси, Фарғона элининг фарзанди Аҳмад ал-Фарғонийнинг таваллуд топганига 1200 йил тўлиши муносабати билан халқаро илмий анжуман ва бошқа тантаналар бўлиб ўтди.

Ўзбекистон ҳукуматининг Аҳмад ал-Фарғоний юбилейини ўтказиш борасидаги махсус қарори олим меросини ўрганиш учун катта имкониятлар очиб берди. Бунинг натижасида, Ал-Фарғонийнинг ватани — Ўзбекистонда олим меросини ўрганишга бағишланган бир қанча янги фундаментал тадқиқотлар ва илмий мақолалар чоп этилди.

Аҳмад ал-Фарғоний ўз асарлари билан астрономия фани тарихида чуқур из қолдирган ҳамда астрономик жиҳозлар ва гидроишшоотлар қуриш ишларида ёрқин истеъдод соҳиби эканини намоён этган улуғ ватандошимиздир.

АЛ-ҲАКИМ АТ-ТЕРМИЗИЙ

(ваф. 869)

Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Али ал-Ҳаким ат-Термизий машҳур муҳаддис ва тасаввуф шайхларидандир. У 869 милудий санада вафот этган.

Аллома IX—X асрларда яшаб муҳим асарлар ёзиб қолдирган. У 25 ёшга етгунча Мовароуннаҳр шаҳарларида таълим олган. 27 ёшида ҳажга сафар қиладётиб, Бағдодда тўхтаган вақтида ҳам илм таҳсилини давом эттирганини ўзининг таржимаи ҳолига бағишланган “Бадъу шаъни Абу Абдуллоҳ” асарида ёзади ва у ҳали ўз олган билимларидан қониқолмаганини айтади. Шу вақтдан бошлаб, ўз йўлини ўзгартириб тасаввуф сулукига кириб кетади. Шунинг таъкидлаш лозимки, IX асрда “тасаввуф” атамаси машҳур бўлмаган эди. Шу сабабдан, ал-Ҳаким ат-Термизий бу иборани “валий” сўзи билан ифода қилган. У Қуръони каримни ёд олади, кечалари то саҳаргача ухламай чиқадиган бўлиб қолади. Бу билан унинг қалби таскин топади, ором олади. Бу даврда ал-Ҳаким ат-Термизийда туб ўзгаришлар юз берди, у машҳур суфий ал-Интокийнинг тақво ва рақоик ҳақидаги китобини ўқийди. Бу китоб унга чуқур таъсир қилади ва уни риёзатта ва ҳузур ҳаловатдан воз кечишга ўргатади. Фақат талабалар ва илм

аҳдлари билан муноқаша ва мунозара қилини билан шуғулланади ва кўплаб китоблар ёзади. Чуқур илмга эга бўлган аллома табиийки, баъзи машҳур олим ва аллома­ларнинг хато ва камчиликларини тилга олмай ўтолмайди ва айрим вақтда эса ҳатто мазҳаб асосчиси имом Аъзамнинг ўзини танқид қилади. Муҳаддисларни айрим ёлғон ҳадисларни ўз китобларига киргиздилар, деб танқид қилади. Бу ҳолат унинг аҳво­лини оғирлаш­тирмай қўймайди. Фақиҳлар шариатга муво­фиқ келмаган нарсаларни киритди, деб уни танқид қилди­лар. Тақво аҳдлари юйибдан хабар берини даъвосини қилади, деб унга туҳмат қилдилар.

Бу қаршиликнинг асосий сабаби — ал-Ҳаким ат-Терми­зий Қуръон ва ҳадис таълимотидан келиб чиқиб, чуқур маз­муни ян­гича фикрларни олга сурганида эди, чунки ҳар қандай янги фикр дастлабки даврда танқидга учрамай қол­майди. Ал-Ҳаким ат-Термизий бундан мустасно бўлолмади. Буни шу нарсада кўрини мумкинки, у ҳадис ривоят қилув­чиларга яна қўшимча талаблар қўяди. Агар имом ал-Бухорий ўларга рост­гўйлик, тақво ва амонат каби шартларни қўйган бўлса, ал-Ҳаким ат-Термизий ровийларнинг устозлари ҳақиқий тақводор пешволардан бўлишини, маъно ва таъ­вилни яхши билишларини шарт қилиб қўяди. Шунингдек, у ҳадисни халққа тун­гунтирувчиларнинг диний илмларни чу­қур билишини талаб қилади. Баъзи ровийларни эса ҳадисдан ўзининг дунёвий мақсадлари учун фойдаланади, деб танқид қилади.

Ал-Ҳаким ат-Термизий ўзидан аввалги алломалардан фарқли ўлароқ, фикҳ илмини икки қисмга бўлади: бири — ҳукм масалаларини яхши билишга асосланган ҳуқуқшунос­лик; иккинчиси — фақиҳлик. Унинг фикрича, қалб билан тушуниб етувчи ва идрок этини даражасига етган кинигина фақиҳ дейилади. Аксинча инсон ҳақиқий фақиҳ бўлолмайди. У намоз ва рўза ҳукмларига бағинланган баъзи ижтиҳодий масалаларга қарши чиқади ва бу ҳақда ай­тилган мулоҳаза­ларни танқид қилади. У бу мавзуларда “Ас­ро­рус-салот” (“На­моз сирлари”), “Ас­ро­рус-са­вм” (“Рўза сирлари”) каби бир қатор муҳим асарлар ёзади ва намоз, рўза ва ҳаж каби и­бо­датларнинг инсонга фойдали бўлган ички ҳикматларини очиб беради. Ал-Ҳаким ат-Термизийнинг ўткир фикрий мулоҳа­заларидан ислом мутакаллимлари (файласуфлари) ҳетла қол­мади. Уларга қарши ҳам ал-Ҳаким ат-Термизий чуқур муло

ҳазали танқидий сўзларни айғди ва уларнинг хатоларини очиб ташлади.

У энг яхши сифатларга эга, Қуръон оятлари ва ҳадисларни инсоф билан шарҳловчи, фикҳ масалаларига энг яхши тарафдан ёндашувчи кишилар фақат мутасаввифлардир, деган хулосага келади. Фақат эҳгироста берилмай, беғаразлик билан исломга ҳолис хизмат қилиш мумкин, дейди. Ал-Ҳаким ат-Термизий ўзининг ҳам Қуръон маъноларини, ҳадисларни шарҳлаш ва фикҳ масалаларига амал қилишда тасаввуф йўлидан борганлигини таъкидлайди. Тасаввуф йўли киши виждони, қалбига ором берадиган ягона йўл деб тушунади.

Ал-Ҳаким ат-Термизийнинг буюк мутасаввиф бўлиб етишишида унинг устозлари Абу Туроб ан-Нахшабий, Ибн Хизрвайҳ каби шайхлар билан қилган суҳбатлари муҳим аҳамиятга эга бўлди. Шом, Бағдод ва Миср мутасаввиф олимлари билан мулоқотларда бўлди ва бу билан Урта Осиё тасаввуфини бойитди, камолот даражасига етказди. Аллома Нишопурдаги Маломатия тариқатидан айниқса кучли таъсирланди. Бу тариқат Мовароуннаҳрнинг кейинги асрлардаги мутасаввифлари Абдулҳолиқ Ғиждувоний ва Баҳоуддин Нақшбандий сулуқларига таъсир қилди.

Юқорида айғиб ўтганимиздек, ал-Ҳаким ат-Термизийнинг олға сурган фикрлари ҳаммага ҳам маъқул тушмади. Шу сабабдан уни ўша вақтдаги Балх ҳокими ҳузурда бадном қилувчилар топилди. Бу ганини аниқлаш учун Балх ҳокими ўз вакиларини юборди. Унинг муҳолифлари ат-Термизийни гўё Аллоҳга бўлган муҳаббати ҳақида гапирди, одамларнинг эътиқодини бузмокда, билъат ва хурофотларни кучайтирмокда, пайғамбарлик даъвосини қилишги, деб иғво қилдилар. Балх ҳокими эса, уни муҳаббат ҳақида гапирмаслик ҳақида огоҳлаштириш билан четараланди. Лекин муҳолифлари бунга рози бўлмай, шаҳарда фитна ва гавғони кучайтиришда давом этдилар. Шунда ал-Ҳаким ат-Термизий хилватдан чиқиб, масжидларда ўтириб, халққа амри маъруф қилишга ўтди. Шундагина халқ ал-Ҳаким ат-Термизийнинг фазлини, мартабасини тушуниб етди, унинг мухлислари ва шогирдлари кўпайди. Манбаларда зикр этилишича, аллома умрининг кўп қисми хилват ва узлатда ўтгани боис шогирдлари кўп бўлмаган. Уларнинг ичида энг машҳури Абу Муҳаммад ибн Умар ал-Ҳаким ал-Варроқдир.

Ал-Ҳаким ат-Термизий муҳаддис, ҳофиз, зоҳид, имом

лақаблари билан ҳам машҳур бўлган. Бу ҳақда у ўзининг “Баёнул-касб” (“Касб ва ҳунар баёни”), “Китобул-фуруқ” (“Фарқлар ҳақида китоб”), “Китобу илмил-авлиё” (“Авлиёлар илми ҳақидаги китоб”), “Китобу адабин-нафс” (“Шахсининг адаби ҳақидаги китоб”) асарларида ёзганлиги ҳақида маълумотлар бор. Бундан ташқари, ал-Ҳаким ат-Термизий “ал-муаззин” лақабига ҳам эга бўлган. Бу ҳақда унинг “Наводирул-усул фи ахборир-расул” асарида зикр этилган. Унбу қўлёзма Ўзбекистон мусулмонлари идораси кутубхонасида сақланмоқда.

Ал-Ҳаким ат-Термизий 400 дан ортиқ қимматли асарлар ёзиб қолдиргани ва улардан 57 таси бизнинг давримизгача етиб келгани ҳақида маълумотлар бор. “Назоирул-Қуръон”, “Наводирул-усул”, ақоидга доир “Урсул-муваҳҳидин”, “Хатмул-вилоя”, шаръий масалаларга оид “Исботул-илалиш-шаръийя”, “Ғаврул-умур”, “Китобул-маноҳий”, “Китобу шарҳис-салот” каби асарлари шулар жумласидандир.

Буюк ашхома ал-Ҳаким ат-Термизийнинг мақбараси эски Термизда Амударё қирғоғида жойлашган. Истиклол шарофати билан Ҳаким ат-Термизийнинг мақбараси халқимизнинг муқаддас зиёратгоҳига айланди.

ИМОМ АЛ-БУХОРИЙ (810—870)

Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил ибн Иброҳим ибн ал-Муғийра ибн Бардазбеҳ ал-Жуафий ал-Бухорий ҳижрий ҳисобда 194 йил шаввол ойининг 13-куни (810йил 20 июл) да Бухоро шаҳрида таваллуд топган. Бошқа олимлардан фарқли ўлароқ, ал-Бухорий туғилган сананинг аниқлигига сабаб шуки, унинг отаси Исмоил ўз даврининг илми одамларидан бўлиб, ўзининг туғилган кунини ўз қўли билан ёзиб кетган ва бу қоғоз замондош олимлар ихтиёрига етган ва шу боисдан ҳам унинг аниқлигига ҳеч шубҳа йўқ. Ал-Бухорий ёшлигидаёқ отаси вафот этиб, онаси тарбиясида ўстан. У ёшлигидан ақл-идрокли, ўтқир зеҳли ва маърифатга ҳаваси кучли бўлиб, турли илм-фанларни, айниқса, ҳадис илмини зўр қизиқиш билан эгаллайди. Манбаларда кўрсатилишича, у ўн ёшидан бошлаб ўз юртидаги турли ровийлардан эшитган ҳадисларни, шунингдек, Абдуллоҳ ибн ал-Мубо-

рак ва Вакийи каби олимларнинг ҳадис тўпламларини мутолаа қилиб ёдлаган, устози Шайх Доҳилий билан ҳадис ро-вийлари ҳақидаги қизғин баҳсларда қатнашган.

825 йили ўн олти яшар ал-Бухорий онаси ва акаси Аҳмад билан Ҳижозга қараб йўл тугади. Муқаддас шаҳарлар Макка ва Мадинани зиёрат қилиб, олти йил Ҳижозда туради, сўнгра ҳадис илми борасидаги билимини янада ошириш мақсадида ўша пайтда илм-фаннинг йирик марказларидан ҳисобланган Дамашқ, Қоҳира, Басра, Куфа, Бағдод каби шаҳарларда яшайди. У жойлардаги машҳур олимлардан ҳадис билан бир қаторда фикҳ илмидан ҳам таълим олиб, йирик олимлар даврасида илмий баҳслару мунозараларда қатнашади ва илм толибларига дарс ҳам беради. Имом ал-Бухорий ҳаётининг кўп қисми хорижий элларда, мусофирчиликда ўтган. Бу ҳақда унинг ўзи: “Миср, Шом, Месопотамияга икки марта, Бас-рага тўрт марта борганман. Ҳижозда олти йил яшаганман. Бағдод ва Куфа шаҳарларига неча марта борганим ҳисобини билмайман”, деган экан. У сафар чоғида ҳам, бир шаҳарда муқим турганда ҳам илмини ошириш борасида тинимсиз иш-лар, тўшлаган ҳадисларини оққа кўчирар эди. Муаллифнинг ёзишича, Бағдодда истиқомат қилган пайтда кўпинча ой ну-рида ижод қилиб, қоронғи кечаларда шам ёруғида китоб ёзар экан.

У ўз илмини ошириш мақсадида жуда кўплаб олимлар-дан таълим олади. Нишопурлик ал-Ҳакимнинг (1015 йилда вафот этган) ёзишича, ал-Бухорий устозларининг сони тўқсонгача атрофида бўлиб, улар: Муҳаммад ибн Юсуф ал-Ғарйобий, Убайдулла ибн Муса ал-Абасий, Абу Бакр Аб-дулла ибн аз-Зубайр ал-Ҳамидий ибн Роҳвайҳ номи билан машҳур бўлган Имом Исҳоқ ибн Иброҳим, Имом Аҳмад ибн Ҳанбал, Али ибн ал-Мадиний каби ўша замоннинг энг пешқалам алломалари эдилар.

Ўз навбатида ал-Бухорий ҳам кўпгина шоғирдларга ус-тозлик қилган. Исҳоқ ибн Муҳаммад ар-Рамодий, Абдуллоҳ ибн Муҳаммад ал-Маснадий, Муҳаммад ибн Халаф ибн Ку-тайб, Иброҳим ал-Ҳарбий, Абу Исо ат-Термизий, Муҳам-мад ибн Наср ал-Марвазий, Муслим ибн ал-Ҳажжож каби етук олимлар унинг шоғирдларидир.

Термизлик машҳур муҳаддис Абу Исо ат-Термизий Имом ал-Бухорийга ҳам шоғирд, ҳам сафдош ҳисобланиб, улар-нинг ўзаро муносабатлари бағоят ибратлидир. Узоқ йиллар

давомида Шарқнинг турли-туман мамлакатларига сафар қилган ал-Бухорий умрининг охирларида беш (863—868) йил Нишопурда яшаб, мадрасада ҳадис илмидан дарс беради. Уш пайтда Нишопур мусулмон Шарқдаги энг йирик илмий марказлардан бирига айланганлиги сабабли кўп машҳур олимлар шу шаҳарда тўпланган эдилар. Ал-Бухорийнинг ат-Термизий билан учрашуви ҳам Нишопурда юз бериб, диёри-миздан чиққан икки машҳур муҳаддис ўртасида унутилмас, қизгин илмий баҳслар, кўндан-кўн ижодий, дўстона учрашувлар бўлиб ўтади. Ат-Термизийнинг ёзинича, у ўз асарлари учун кўп маълумотларни ал-Бухорий билан учрашувларидан олган. Шу билан бирга ал-Бухорий ҳам ат-Термизийнинг билимини юқори баҳолаб: “Менинг сендан кўрган фойдам сенинг мендан кўрган фойдангдан ортиқроқ”, деб унга нисбатан чуқур ҳурмати билдирган. Ат-Термизий ўз устози ва сафдоши ал-Бухорийни бутун умри давомида ҳурматлаб, унга самимий садоқатда бўлган. Араб тарихчиси Шамсуддин аз-Заҳабий (1274—1347) “Тазкиратул-ҳуффоз” (“Ҳофизлар ҳақида тазкира”) номли асарида ёзинича, ат-Термизий ўз устозининг вафоти туфайли қаттиқ қайғуга ботиб, кўн йиғлаганидан кўзлари кўр бўлиб қолиб, узок йиллар кўзи ожиз ҳолда яшаган экан.

Имом ал-Бухорий нафақат йирик олим, балки ўзининг гўзал хулқ-атвори, одамохунлиги, мурувватлиги, ҳимматлиги ва беқийс саховатлиги билан ҳам бошқалардан тамомила ажралиб турган. У зеҳни ўткирлиги ва қувваи ҳофизасининг кучлилиги билан ҳам халқ орасида шухрат қозongan. Манбаларда ал-Бухорийнинг 600000 га яқин ҳадисни ёл билгани қайд этилган.

Имом ал-Бухорий хориждан қайтгач, ўз ватани Бухорода кўнлаб шоғирлар ва уламоларга ҳадис илмидан сабоқ бериш билан машғул бўлади. Кўнчилиқ уни ҳурмат қилган, аммо баъзи ҳасадлўй, қора ниятли кишилар ал-Бухорийни кўролмас эдилар. Натижادا ҳасадлўйларнинг хитти-ҳирақати туфайли Бухоро амири Халид ибн Аҳмад аз-Зухрий билан ал-Бухорийнинг алоқиси бузилиб қолади. Бунга сабаб, амир олимдан саройга келиб “Ал-Жомеъ-ле-сахих”, “Ат-тарих” китобларини ўқиб беришни талаб қилган. Лекин ал-Бухорий “Мен илми хор қилиб, уни ҳокимлар эшити олдиға олиб бормаймак, кимга илм керак бўлса, уни илмисин. Лекин Ал-вақ охират кун илми эширмай уни толибларга сарф қилганим

учун мени кечиради”, деган жавобни айтган эди. Амирга жавоб ёқмай, фитначи, бўҳгончи шахсларнинг гапига кириб ал-Бухорийга шаҳарни тарк этишни буюради. Шундан кейин ал-Бухорий Самарқандга қараб йўл олади ва бирмунча муддат Хартанг қишлоғида ўз шогирдлари ва қариндош-уруғлариникида яшайди, сўнгра оғир касалга чалиниб, ҳижрий 256 йил (милодий 870 йил) 1 сентябр куни 60 ёшида вафот этади ва шу ерда дафн қилинади.

Имом ал-Бухорий авлодларига бой қимматли илмий мерос қолдирган бўлиб, у ёзган асарларнинг сони йигирмадан ортиқдир. Улардан “Ал-Жомеъ ас-саҳиҳ”, “Ал-адаб ал-муфрал”, “Ат-тарих ас-сагир”, “Ат-тарих ал-авсат”, “Ат-тарих ал-кабир”, “Китоб ал-илал”. “Бирр ул-волидайн”, “Асмоус-саҳоба”, “Китоб ал-куна” ва бошқаларни кўрсатиш мумкин. Буюк алломанинг муҳим асари шубҳасиз, “Ал-Жомеъ ас-саҳиҳ”дир. Бу асар “Саҳиҳ ал-Бухорий” номи билан машҳур. Унинг гоёғ аҳамиятли томони шундаки, Имом ал-Бухорийгача ўтган муҳаддислар ўз тўшламларига эшитган барча ҳадисларни танлаб ўгирмай қаторасида киритаверганлар. Имом ал-Бухорий эса турли ровийлардан эшитган ҳадисларни табақаларга бўлган, уларнинг ишончтиларини ажратиб алоҳида китоб яратган.

Аллома ибн Салоҳнинг таъкидлашича, ал-Бухорийнинг бу асарига киритилган ишончли ҳадисларнинг сони такрорланадиганлари билан бирга 7275 та бўлиб, такрорланмайдиган ҳадислар эса 4000 дан иборат.

Бу шарафли ишни биринчи ал-Бухорий бошлаб берди, кейин қатор олимлар унга эргашиб, шу заўлда ҳадислар тўшлами яратдилар. Имом ал-Бухорийнинг ушбу йирик асари дунё юзини кўрганга тахминан 1200 йил бўлди, ўша даврдан бошлаб, токи шу вақтгача у ислом таълимотида Қуръондан кейин иккинчи ўринда турадиган муҳим манба сифатида юқори баҳоланиб келинмоқда. Ушбу асарнинг кўшлаб нусхалари дунёнинг турли шаҳарларига тарқалган. Ҳатто ўрта асрларда яшаган баъзи адиб ва хаттотлар учун бу асар нусхаларини кўчириш тирикчилик манбаи ҳам бўлган. Жумладан, таниқли адиб ва тарихчи ан-Нувайрий (1332 йилда вафот этган) ал-Бухорийнинг ушбу асаридан саккиз нусха кўчириб, ҳар бирини минг дирҳамдан сотгани ҳақида маълумотлар мавжуд. Асарнинг 1325 йилда кўчирилган сак-

киз жилддан иборат гўзал бир нусхаси ҳозир Истанбулда сақланмоқда.

“Ал-Жомеъ ас-саҳиҳ”га кўндан-кўн шарҳлар битилган, муҳим манба сифатида у қайта-қайта нашр ҳам қилинган. Имом ал-Бухорий тўпламларига киритилган ҳадислар фақат ислом таълимотига оид умумий қоидаларни акс эттириш билан чекланиб қолмайди. Улар меҳр-муҳаббат, сахийлик, очиқ кўнгилчилик, ота-она ва катталарга ҳурмат, етим-есирларга мурувват, фақир-бечораларга ҳиммат, ватанга муҳаббат, меҳнатсеварлик ва ҳалолликка даъват этиш каби ҳақиқий инсоний фазилатлар ва намунали тартиботлар мажмуасидир. Унда нима яхши, нима ёмон, нимани қилиш керагу, нимадан ўзни тийиш лозимлиги ҳақида ҳозирги жамиятимиз аҳли, айниқса, ёш авлод учун катта тарбиявий аҳамиятта эга йўл-йўриқлар, панду насиҳат ва ўтиглар ўз аксини тошан.

1974 йили Ўрта Осиё ва Қозоғистон мусулмонлари диний бошқармаси ташаббуси билан жумҳуриятимизда ислом дунёси вакиллари иштирокида алломанинг 1200 йиллик юбилейи нишонланган эди. Унинг шоҳ асарлари ҳисобланмиш “Ал-Жомеъ ас-саҳиҳ” ва “Ал-адаб ал-муфрад” китобларининг Тошкентда қайтадан нашр қилиниши ал-Бухорий меросини ўрганишда катта аҳамиятта эга бўлди. Тошкентдаги диний олий маъҳаднинг Имом ал-Бухорий номи билан атай бошлангани ҳам буздан ўн икки аср муқаддам илм-фан йўлида беқийс катта хизмат қилган буюк олимга чуқур ҳурмат-этиборнинг рамзидир. Шу билан бир қаторда Имом ал-Бухорий ҳазратлари том маънода ўз муносиб мақомларига мустақиллигимиз шарофати билан эринди, десак ҳеч бир муболаға бўлмайди. Чунинчи, Ўзбекистон ҳукуматининг қарори билан 1998 йилнинг кузида буюк аллома таваллудининг 1225 йиллиги (ҳижрий ҳисобда) дунё миқёсида кенг куламда нишонланиб, унинг ҳаёти ва беназир илмий-маънавий меросини ўрганишда эътиборга молик ишлар амалга оширилди ва оширилмоқда. Республика Президенти Ислам Каримовнинг бевосита раҳнамолигида Имом ал-Бухорийнинг Самарқанд яқинидаги Хартанг қишлоғида жойлашган мақбараси замонавий, бетакрор шарқона услубда батамом қайта қурилиб,

АБУ ИСО МУҲАММАД АТ-ТЕРМИЗИЙ (824—892)

Эътиборга молик асарлар яратган буюк алломалардан бири машҳур муҳаддис Абу Исо Муҳаммад ат-Термизийдир. Унинг тўлиқ исми Абу Исо Муҳаммад ибн Савра ибн Мусо ад-Даҳҳок ас-Суламий (умрининг охирларида кўзлари ожиз бўлиб қолганиги учун ад-Дарир тахаллуси билан ҳам аталган) ат-Термизий бўлиб, у ҳижрий ҳисобда 209 (милодий 824) йили Термизда унча бадавлат бўлмаган оилада таваллуд топди. Ўрта осийлик машҳур олим ва тарихчи Абу Саад Абдулкарим ас-Самъоний “Ал-Ансоб” номли асарида ёзишича, ат-Термизий Буғ (ҳозирги Шеробод тумани) қишлоғида вафот этганлиги учун унинг номига ал-Буғий тахаллуси ҳам қўшилган. Алломанинг ёшлик йиллари Термиз шаҳрида ўтган, дастлабки маълумотни ҳам шу шаҳарда олган. Ёзма манбалардан ва тарихий осори атиқалардан маълумки, ўрта асрларда Термиз ҳам Ўрта Осийнинг Урганч, Бухоро, Самарқанд сингари илм-фан ва маданияти ривожланган шаҳарларидан бири бўлган. Мана шундай маданий муҳитда ўсган ат-Термизий ёшлигидан турли илмларни эгаллашга зўр қизиқиш билан интилан. Болалигидан ўта зийраклиги, ёдлаш хотирасининг кучлилиги ва ноёб қобилияти билан ўз тенгқурларидан ажралиб турган ат-Термизий диний ва дунёвий фанларни, айниқса, ҳадис илмини алоҳида қизиқиш билан эгаллаган ва бу борадаги ўз билимларини мутгасил ошириш учун кўпгина Шарқ мамлакатларини зиёрат қилган. Жумладан, у узок йиллар Ироқда, Исфаҳон, Хуросон, Макка ва Мадинада яшаган. Кўп йиллар давом этган сафарлари чоғида ат-Термизий илм ал-қироат, илм ал-баён, фикҳ, тарих, айниқса, ўзи ёшлигидан қизиққан ҳадис илми бўйича ўз даврининг йирик олимлари-манхур муҳаддислардан таълим олади. Унинг устозларидан Имом ал-Бухорий, Имом Муслим, Имом Абу Довуд, Қутайба ибн Саид, Исҳоқ ибн Мусо, Маҳмуд ибн Файлон ва бошқа машҳур муҳаддисларни кўрсатиш мумкин.

Манбаларда ёзилишича, ҳадисларни тўшлаш ва ўрганишда ат-Термизий ҳар бир қулай фурсат ва имкониятдан унумли фойдаланган. У йўлда, сафарда бўлганда ҳам ёки бир жойда муқим турганда ҳам ўз устозларидан, учратгани ровийлардан эшитган ҳадисларни дарҳол ёзиб олар, уларни тарғибли равишда алоҳида-алоҳида қайд қилиб борарди.

Ўз даврининг етук муҳаллис олими сифатида танилган ат-Термизий кўндан-кўп шоғирдларига устозлик қилган. Ҳадис илми борасида унинг шоғирдларидан Мақхул ибн ал-Фадл, Муҳаммад ибн Маҳмуд Анбар, Ҳамад ибн Шокир, Абд ибн Муҳаммад ан-Насафий, ал-Ҳайсам ибн Кулайб аш-Шоший, Аҳмад ибн Юсуф ан-Насафий ва Абул-Аббос Муҳаммад ибн Маҳбуб ал-Маҳбубийларни санаб ўтиш мумкин. Мусофирчиликдан қайтган ат-Термизий ўз юртида йирик муҳаллис олим сифатида шуҳрат қозонди ва ижодий иш, шоғирдлар тайёрлаш билан машғул бўлди. У ҳижрий 279 (милодий 892) йилда Термиздан узоқ бўлмаган Буғ қишлоғида вафот этади ва шу ерда дафн этилади.

Аслида, Куръони каримда инсон ҳаётига оид жамики масалалар ўз аксини топган. Пайғамбаримиз Муҳаммад алай-ҳиссаломнинг ўзлари айтган ибратомуз панд-насиҳатлари, диний, ахлоқий масалалар хусусида фикру мулоҳазалари, кўрсатмалари, ҳамда расулуллоҳнинг ҳаётлари, фаолиятлари хусусида айтилган ҳикоят ва ривоятлар исломий таълимотни тўлдириб, кўп ўринларга аниқлик киритиб бергани учун Ҳадислар Куръони каримдан кейин турадиган асосий манба сифатида қабул қилинган.

Фақат, уларни ниҳоятда аниқ, муҳим, шубҳа уйғотмай-диган манбаларга асосланиб тўплашга алоҳида аҳамият бериш даркор эди. Негаки, ўша даврнинг ўзидан бошлаб, ноаниқ, чала-чулпа, ҳатто сохта ҳадислар ҳам эл орасида тарқай бошланади. Шундай пайтларда, уларни қайта-қайта текшириб, бетиним меҳнат натижасида асл ҳолига қайтарган, ишончли манбалар асосида тўплаб ёзма равишда тартибга келтирган ва олтига ҳадислар тўплами (Ас-сиҳоҳ ас-ситта) тузган муаллифлар борки, уларни энг нуфузли ва мўътабар муҳаллислар дея тан олинади. Мана шу машҳур муҳаллислардан бири Имом ат-Термизийдир.

Ат-Термизий қаламига мансуб асарларнинг аксарияти бизгача етиб келган. “Ал-жомеъ”, “Алн-шамоил ан-набавия”, “Ал-илал фил-ҳадис”, “Рисола фил-хилоф вал-жадал”, “Ал-таърих”, “Китоб аз-зуҳд”, “Китобул-асмо вал-куна” каби асарлар шулар жумласига кирди.

Ат-Термизийнинг асарлари ичида энг машҳури, шубҳасиз, “Ал-жомеъ” бўлиб, аввал эслатиб ўтганимиздек, олгита ишончли ҳадислар тўпламларидан биридир. Ушбу асар илмий адабиёт ва манбаларда “Ал-Жомеъ ас-саҳиҳ”, “Жомеъ

ат-Термизий”, “Сунан ат-Термизий” номи билан ҳам ата-либ, пайғамбар алайҳиссалом ҳаёти ва фаолиятига доир муҳим манбалардан ҳисобланади.

Ат-Термизийнинг машҳур асарларидан яна бири “Аш-шамои ан-набавия” бўлиб, баъзи манбаларда “Аш-шамои ан-набий саллоллоҳу алайҳи васаллам” номи билан ҳам келтирилади. Номидан ҳам кўриниб турибдики, бу асар пайғамбар алайҳиссаломнинг шахсий ҳаётлари, у кишининг суврат ва сийратлари, ажойиб фазилатлари, одатларига оид 408 ҳадиси шарифни ўз ичига қамраган манбадир. Бу ўринда шуни таъкидлаш керакки, пайғамбар алайҳиссаломнинг фазилатлари, одатлари ҳақидаги ҳадисларни тўплаш билан жуда кўп муҳаддислар шуғулланганлар ва бу хилдаги ҳадислар турлитуман китоблардан ўрин олган. Лекин ат-Термизий асарининг афзаллиги шундаки, у ҳадисларни мунтазам равишда тўплаб, муайян тартибга солган ва яхлит бир китоб ҳолига келтирган. Муҳаммад алайҳиссаломнинг ҳаётига доир муҳим манба сифатида “Аш-шамои ан-набавийя” азалдан исломшунос олимлар, тадқиқотчиларнинг диққатини ўзига тортиб келади. Араб тилида битилган ушбу асарга бир қанча шарҳлар ҳам ёзилган. Ушбу асарнинг тили равон, услуби гоյатда оддийлигини ҳам қайд қилиб ўтиш уринлидир. Асарнинг форс ва турк тилларига таржима қилиниши ҳам унга бўлган қизиқишнинг катталигидан далолат беради.

“Аш-шамои ан-набавийя”нинг биринчи қисмида келтирилган ҳадиси шарифлар пайғамбаримиз (с.а.в.)нинг суврат (ташқи қиёфа)ларига, иккинчи қисмида келтирилган ҳадиси шарифлар эса ички дунёлари-ю ахлоқий фазилатларини баён қилишга бағишланган.

“Аш-шамои ан-набавийя”нинг 16-асрга оид бир қўлёзмаси Тошкентда, Ўзбекистон мусулмонлари идораси кутубхонасида сақланмоқда. 1980 йилда Тошкентдаги мусулмонлар диний идораси буюртмаси билан “Аш-шамои ан-набавийя”нинг ушбу қўлёзмаси офсет тариқасида нашр этилган бўлиб, унга қисқача сўзбоши Ўрта Осиё ва Қозоғистон мусулмонлари диний бошқармаси ҳайъатининг собиқ раиси, марҳум муфтий Зиёуддинхон ибн Эшон Бобохон ҳазратлари томонидан ёзилган.

“Аш-шамои ан-набавийя” сўнгги йилларда ҳам Тошкентда бир неча бор нашр эгилди. Бундан ташқари аллюманнинг 1200 йиллик юбилеи (1990) муносабати билан газета

ва журналларда асар ва унинг муаллифи ҳақида кўплаб мақолалар чоп этилди.

Хулоса қилиб айтганда, буюк ватандошимиз Абу Исо Муҳаммад ат-Термизий бизга бой ва катта илмий мерос қолдирган. Афсуски, ҳозирча бу қимматбаҳо мерос республикамизда етарлича ўрганилгани йўқ. Кенг жамоатчилик ҳам унинг ҳаёти ва ижоди ҳақида оз маълумотга эга. Яқинда “Суҳан ат-Термизий”нинг биринчи жилди ўзбек тилида нашр этилганлигини бу борадаги эътиборга молик ишлардан дейиш мумкин.

АБУ МАНСУР АЛ-МОТУРИДИЙ (870—944)

Абу Мансур Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Маҳмуд ал-Мотуридий ас-Самарқандий Самарқанд яқинидаги Мотурид қишлоғида дунёга келган. Бу қишлоқ ҳозирда бузилган шаклда Матрид дея аталади. Аслида эса манбаларда айтилишича, қишлоқнинг номи арабча “Мо турид?” сўзидан олинган. Маъноси, “Нима демоқчисан?” дир. Айтишларича, Шайх Абу Мансур ал-Мотуридий калом илмига ружу қилган пайғида шоғирдлари кўнайиб кетган ва улар ўзаро баҳс қилганларида, бир-бирларига араб тилида кўпинча “Мо турид?” деб мурожаат қилганлар. Шу сўз кўпчилик қулоғига тез-тез чалинавергач, Шайх шоғирдлариши мотуридийлар, қишлоқ номини эса Мотурид деб атай бошлаганлар. (Зарнужий, “Татлим ал-муғаллим” асари).

Туғилган йили ҳақида тарихий манбаларда турли маълумотлар берилган. Масалан, унинг аббосий халифалардан Мутаваккил (ҳижрий 232—247 йиллар) даврида яшаганлиги аниқ. Яна, Муҳаммад ибн Муқотил ар-Розий (вафоти 248 ҳижрий йил) ва Наер ибн Яҳё ал-Балхий (вафоти 268 ҳижрий йил) каби устозларидан сабоқ олганини назарда тутилса, ал-Мотуридийнинг туғилган йилини 238 ҳижрий йил деб тахмин қилиш мумкин.

Лекин “Ислом Қомуси”да унинг туғилган йили 870 милодий йил деб кўрсатилган. Шунга кўра, 2000 йилда ал-Мотуридий таваллудининг 1130 йиллиги нишонланди.

Абу Мансур ал-Мотуридий 333/944 йили вафот этган.

Мотуридия уламоларининг энг машҳурларидан Абул-

Муъин ан-Насафий (438—508 ҳ., 942—1114 м.) ўзининг “Табсирагул-адилла” китобида шундай ёзди: “Абу Мансур ал-Мотуридий вафот этганида яқин шогирдларидан бири Абул-Қосим ал-Ҳаким унинг қабр тошига қуйидаги битикни ёздирган экан:

“Бу қабр нафаслари миқдордаги илмларни ўзида жам этган, бор кучини у илмларни тарқатиши ва ўргатиши билан тугатган, бас, шунинг учун диний асарлари мақтовга сазовор бўлган ва ўз умридани серҳосил меваларни олишга эришган зотнинг қабридир”.

Шайх Абу Мансур ал-Мотуридийнинг қабри Самарқанд шаҳрининг Чокардиза қабристониди эканлиги ишончли манбалар ва илмий тадқиқотлар асосида тасдиғини топди. Шунга биноан, 2000 йилнинг май ойида Ўзбекистон мусулмонлари идораси томонидан бу хусусда махсус фатво чиқарилди.

Ал-Мотуридий Имомул-ҳудо (Ҳидоятга элтувчи имом), Қудвату аҳлис-сунна (Аҳли сунна пешвоси), Мусаҳҳиху ақоидил-муслимин (Мусулмонлар ақоидини ислоҳ этувчи), Имомул-мутакаллимин (Қалом илми эгаларининг имоми), Рабибу аҳлис-сунна (Аҳли Сунна вал-жамоа тарбиясини олган) каби илмий унвонларга сазовор бўлган.

Шайх Абу Мансур ал-Мотуридийга Абу Бакр Наср ал-Иёзий (Аҳмад ибн Аббос), Муҳаммад ибн Муқотил ар-Розий, Абу Бакр Аҳмад ибн Исҳоқ ал-Жузжоний, Наср ибн Яхё ал-Балхий каби олимлар устозлик қилган.

Абу Мансур ал-Мотуридий ҳазратлари ақида фанидаги сунний-ҳанафий йуналишини давом эттириб, кўп изланишлардан кейин мотуридия мактабига асос солди. Шу аснода кўплаб шогирдларни етиштирди. Абул-Қосим Исҳоқ ибн Муҳаммад ибн Исмоил ибн Иброҳим ибн Зайд ал-Қозий ал-Ҳаким ас-Самарқандий (вафоти 335 ёки 342 ҳижрий (947 ёки 954 милудий) йил, Абул-Ҳасан Али ибн Саїд ар-Русуфаний ас-Самарқандий, Абу Муҳаммад Абдулкарим ибн Мусо ибн Исо ал-Паздавий, Абу Аҳмад ибн Аби Наср Аҳмад ибн ал-Аббос ал-Иёдий, Абу Абдурахмон ибн Абил-Лайс ал-Бухорийлар шулар жумласидандир.

Асарлари

1. “Таъвилоту аҳлис-сунна” ёки “Таъвилотул-Қуръон”. Саккиз жилдан иборат бу асар Қуръони каримнинг тафсири бўлиб, унда асосан исломий ақидага нисбатан турли қарашлар баён этилган ва мотуридия ақидаси асосида уларга баҳо

берилган. Тафсирни ал-Мотуридийнинг шоҳ асари деб аташ мумкин. Унинг қўлёзма нусхалари Миср, Макка, Дамашқ, Ҳиндистон, Туркия ва Тошкент кутубхоналарида сақланмоқда. Тошкент нусхалари тақрибан 700 йил бурун кўчирилган. Ҳанузгача унинг напши ҳеч қаерда чиқмаган.

Тафсирга Алоуддин Абу Бакр Муҳаммад ибн Аҳмад ас-Самарқандий шарҳ ёзган. Бу шарҳ ҳам ҳануз чоп этилмаган.

2. “Китоб ат-тавҳид”. Калом илмига оид энг муҳим асар. Мотуридия ақидасига оид барча асарларнинг энг биринчи ва асосий манбаси саналади.

3. “Шарҳ ал-фикҳ ал-акбар”. Абу Ҳанифа ан-Нуъмон (Имом Аъзам) қаламига мансуб ақида бобида битилган илк асар “ал-Фикҳул-акбар”нинг шарҳи. Баъзи олимлар бу шарҳ Шайх ал-Мотуридийга тегишли эмас, балки у Абул-Лайс ас-Самарқандийга мансуб дейдилар.

4. “Рисола фил-ақида”. 1953 йилда Анқарада чоп этилган.

5. “Рисола фил-имон”.

6. “Ал-мақолот”.

7. “Баёну ваҳм ал-муътазила”.

8. “Радду таҳзиб ал-жадал”.

9. “Радду вайд ал-фуссоқ”.

10. “Радду авоил ал-адилла”.

11. “Раддул-усул ал-хамса”.

12. “Ар-Радду алал-қаромита”.

13. “Радду ал-имома”.

14. “Маъхаз анн-шариа”.

15. “Китоб ал-жадал”.

Мазкур китобларнинг охирги иккитаси фикҳга доир, қолганлари барча ақидавий масалаларга бағишланган.

Мотуридия таълимотининг муътадиллиги.

Абу Мансур ал-Мотуридий мотуридия ақоиди мактабига асос солган. Ақоиднинг асослари, арконлари ва бандларини унганча ҳам маълум даражада шакллантиришга ҳаракат бўлган эди. Ақида илми тобеинлар давридан бошлаб, яъни ҳижратнинг иккинчи асрида мустақил фан сифатида юзага кела бошлаган. Манхур тобеинлардан Ҳасан Басрий (21—110 ҳ.й. 640—729м.й.) ақида масалалари буйича дарс айтгани, муътазила оқимининг бошланиши ҳам ўша пайтда рўй бергани тарихий манбалардан маълум. Абу Ҳанифа (Имом Аъзам) яшаган даврда эса оқим ва фирқаларнинг кўплаб турлари юзага келган эди. Улар билан курашиш учун эса ақида мус-

тахкам бўлиши зарур эди. Бундай долзарб масалага Абу Ҳанифа бефарқ қараб тура олмаган, балки, ақида фанига оид биринчи асар — «Фикҳи акбар»ни ёзиб қолдирган. Демак, мазҳабимиз асосчиси Абу Ҳанифа Нўъмон ибн Собит (рахматуллоҳи алайҳ) нафақат фуқоҳолар пешвоси, балки, ақида ва илми каломга ҳам асос солган буюк сиймолардан бўлган.

Шайх яшаган даврда ақида уламолари икки асосий манбага суянганлар. Биринчиси — оят ва ҳадислар ҳамда саҳоба ва тобеинларнинг ижмо ва ижтиҳодлари, яъни нақлий далиллар. Иккинчиси — ақлий далиллар. Шайх Абу Мансур эса бошиқаларга тақдид қилмадилар, балки нақлий далиллар билан ақлий далилларни уйғунлаштириб, ундан сўнг хулоса чиқардилар. Ақлий далил деганда фалсафа, мантиқ ва табиий фанлар кўзда тутилди. Ваҳоланки, салаф уламоларининг кўнчилиги бу далилларни тан олмас, балки нақлий далилларнинг ўзи билан кифояланар эдилар. Ал-Мотуридий эса, бу иккисидан ҳам муносиб равишда фойдаланган эканлар.

Юқорида баён этилганлардан хулоса қилиб айтиш мумкинки, Имом ал-Мотуридийнинг бизгача етиб келган икки йирик асари — «Китоб ат-тавҳид» ва «Таъвилоту аҳлис-сунна» буюк аллома меросини ўрганишда алоҳида аҳамиятга эгадир. Мазкур асарларда ислом динининг фалсафасини ташкил этувчи калом илмининг турли масалаларида тўғри фикрлар ишлари сурилган, ақидавий ҳақиқатдан аданган фирқалар илмий нуқтаи назардан танқид қилинган.

Имом ал-Мотуридий фикрича, инсонларнинг ёмон хулқли ишлари — гуноҳлари Аллоҳнинг иродаси билан (чунки Аллоҳ шу ишларни тақдир қилган), лекин унинг розилигисиз амалга оширилади. Аллоҳ таоло инсонларни ўз эркини қўлига берган ҳолда яратган, яъни унинг ҳаракатлари азалдан тақдир этиб қўйилган бўлса-да, инсонга айрим ишларида соҳиб ихтиёрликни ҳам бергандир. Бу ишларни Имом ал-Мотуридий «афъоли ихтиёрий, яъни инсонда ирода эркинлиги мавжуд» деб атайдди. Буюк ватандошимиз, аллома Имом ал-Мотуридий ҳазратларининг буидан ўн бир аср муқаддам айтган бу ажойиб фикри бутунги кунда ҳам гоятда долзарб бўлиб, инсон ақл-заковати ва тафаккурининг имкониятлари чексиз эканлигига ишоратдир. Аллома фаолиятида юқорида айтилганидек, муборак ислом динимизнинг ҳаётбахш мазмун-моҳиятини тўғри талқин қилиш, турли бидъат ва хурофотларга ботган гуруҳ ва тоифаларга қарши кураш алоҳида

ўрин эгаллайди. Шу нуқтаи назардан ҳам Имом ал-Мотуридий илгари сурган ғоялар бугунги кунда ҳам ғоятда долзарб бўлиб, нафақат илмий, балки катта амалий аҳамиятга эгадир. Имом ал-Мотуридийнинг ўзига хос таълимотини ўрганиш учун олимларимиз катта имкониятларга эгадирлар. Абу Мансур ал-Мотуридий таваллудининг 1130 йиллигини юртимизда кенг нишонланиши муносабати билан қатор рисо-лалар, мақолалар чоп этилди. Бу эса алломанинг илмий ме-росини ўрганиш бўйича амалга оширилган муҳим қадамлар-дан биридир.

АЛИ-ҲАКИМ АС-САМАРҚАНДИЙ (ваф. 953)

Шайх ул-ислом ал-Ҳаким ас-Самарқандийнинг тўлиқ исми Абул-Қосим Исҳоқ ибн Муҳаммад ибн Исмоил ибн Иброҳим ибн Зайд ал-Ҳаким ас-Самарқандий бўлиб, у бутун мусулмон оламида ўз замонасининг машҳур ҳадисшуно-си, фикҳшуноси, мутакаллим ва воизи сифатида кенг кўлам-да танилган эди.

Маълумки, мелодий IX-X асрлари Мовароуннаҳр ўлка-сида ливий ва дунёвий илмлар гуллаб яшнаган давр ҳисоб-ланади. Бинобарин, айни шу илм-фан тараққий қилган давр-да Самарқандда ал-Ҳаким ас-Самарқандий таваллуд топади. Ёшлигидан илм-маърифатга катта қизиқиш билан интилган ал-Ҳаким ўша даврнинг кўплаб таниқли олимларидан сабоқ олади. Жумладан, унинг устозларидан ўша даврда шуҳрат қозонган буюк алломалардан Абул-Ҳасан Али ар-Рустуф-ний, Муҳаммад ибн Фазл ал-Балхий, Абу Мансур ал-Моту-ридий, Абу Бакр ал-Варроқ, Муҳаммад ибн Ҳузайм ал-Қал-лос, Абу Наср ал-Иёдий, Абдуллоҳ ибн Саҳл ар-Розийлар-ни кўрсатиш мумкин. Мазкур олимлардан у тафсир, ҳадис, айниқса, фикҳ ва калом илмларидан ҳар томонлама чуқур таълим олган ва ўз даврининг таниқли олими даражасига етишган. Олмон олими Улрих Рудолфнинг ёзишича, сомонийлар сулоласининг асосчиси Исмоил ибн Аҳмад (у 892—907 йилларда ҳукмронлик қилган) Самарқанд, Бухоро ва Мовароуннаҳрнинг бошқа шаҳарларидан олимларни чорлаб, уларни ислом қоидаларини тўплаб, битта ягона ақида яра-тишга даъват этган. Бу тadbирдан кўзланган мақсад ҳудудда

идииз отишга улгурган турли мазҳабларни йўқ қилиш эди. Амалда эса бу бир пайтнинг ўзида ҳам уламолар, ҳам ҳокимларнинг иккиёқлама нуфузига таянган ҳанафийга таълимотининг қатъий қоидалар мажмуига ҳам эга бўлиш, деган гап эди. Бу қатъий қоидалар мажмуи катта аҳамият касб этарди. Шунга кўра, йиғилган олимлар томонидан бундай қўлзма-ни яратиш вазифаси зиммасига юклатилган шахс ҳам шунга мос равишда кенг тан олинган нуфузли олим бўлмоғи лозимлиги табиий талаб эди. Бу вазифа ал-Ҳаким ас-Самарқандийга топширилди. Чунки у кўпгина диний масалаларнинг билимдони сифатида кенг эътироф этилган таниқли олим бўлиб, буни фикҳ соҳасида эгаллаб турган лавозими ҳам тасдиқлайди. Чунки у ўзининг она шаҳри Самарқандда кўп йиллар қози лавозимини эгаллаб келган. Ал-Ҳаким ас-Самарқандийга юклатилган вазифа фикҳ ёки тасаввуф соҳаларидан кўра моҳият эътибори билан, кўпроқ илоҳиятга тегишли эди. У ҳанафийлар таълимотининг асосий хусусиятларини акс эттирган ҳамда барча учун бирдек тушунарли бўлган қоидалар мажмуини яратмоғи лозим эди. Олимнинг асари ушбу талабларга тўла жавоб берган, кўринадди. Бу йўлдаги уринишларнинг маҳсули сифатида юзага келган асар “Китоб ас-савод ал-аъзам” номи билан машҳур бўлган. Ал-Ҳаким ас-Самарқандийнинг ушбу асари ўша асрнинг ўзидаёқ форс тилига ўтирилиб, кенг қўламда ўқиладиган ҳамда дарслик сифатида фойдаланиладиган муҳим асарлардан бирига айланган. Маълумки, ал-Ҳаким ас-Самарқандий яшаган даврларда ислом оламида турли оқим ва фирқалар пайдо бўлиб улар ислом номидан нотўғри ақидалар тарқатишар, бунинг натижасида кўп мусулмонлар ҳидоят йўлидан оғиб, ҳақиқий исломий ақидаларидан узоқлашиб қолган эдилар. Адашган ва бошқаларни ҳам залолат йўлига бошлаган турли фирқа ва оқимларнинг мафкуравий қарашларига қарши имом Абу Мансур ал-Мотуридий билан биргаликда у зотнинг шогирди ал-Ҳаким ас-Самарқандий ғоявий кураш бошлаб, Мовароуннаҳрда тарқала бошлаган бузуқ мафкураларга кескин зарба берадилар.

Ал-Ҳаким ас-Самарқандийнинг энг асосий асари, шубҳасиз, “Китоб ас-савод ал-аъзам” бўлиб, у IX—X асрларнинг туташ давридаги Мовароуннаҳр ҳанафийларининг илоҳият масалаларидаги қарашларини акс эттиради. Асарда келтирилган баён илоҳиятнинг айрим асосий масалалари билан чекланиб

қолмайди. Бу жиҳат ҳам асарнинг манба сифатидаги қимматини янада оширади. Иймоннинг таърифи, гуноҳкорнинг ҳолати, тақдир ёки нариги дунё ҳисоб-китоби каби кўриб чиқилиши одатий бўлган масалалардан ташқари, ал-Ҳаким ас-Самарқандий яна кўп мавзуларга тўхталади. Аллюҳ ва унинг сифатлари, шунингдек Қуръон яратувчисининг қиёфаси, Қуръоннинг манбалари, эсхатология ва тақво, авлиёларни ҳурматлаш ва зоҳидлик, пайғамбар саҳобаларига ҳурмат, жамоадаги сиёсий муносабатлар ва ҳатто фикҳнинг ўзига хос муаммолари бир неча бор муҳокама қилинади.

Шунингдек, асарда диний муҳолифлардан иқтибосларни ҳам учратамиз, бироқ бу ўринда муайян файласуфларнинг айрим аниқ ғоялари равишан ифода этилмайди. Балки улар ниҳоятда умумий кўринишда тақдим этилади. Муаллиф учун унинг ўз шахсий таълимоти муҳимроқ ва уни кенгайтирилган ҳолда, бутун тафсилотлари билан баён этади. Бу ўринда ўқувчи бир муаммога дуч келади. Абул-Қосим ал-Ҳаким ас-Самарқандий бир-бирига ёндош мавзуларни алоҳида гуруҳларга ажратиб, яъни муайян мунтазамликда кетма-кет жойлаштирилган фаслларга бирлаштириб, таҳлил этишдан олган равишда воз кечган. Ўқувчининг диққатини кўпроқ жалб қилиш мақсадида бўлса керак, бир мавзудан иккинчисига сакраб ўтади. Натижада иймон тўғрисидаги мақоладан кейин жамоа тўғрисидаги иккита мақола, ундан кейин эса, яна иймон тўғрисидаги бир мақола келиши мумкин. Шунинг учун алоҳида масалалар туркуми ҳақидаги бизнинг тасаввурларимиз ўқиш жараёнида аста-секин шакллана боради ва охирига келиб баъзи ўринларда қўтилмаган оҳанглар касб этади. Бир қарашда, китоб фасллари мавзулар бўйича туркумлаш унинг мазмунини англашни осонлаштиради. Бироқ бундай ёндашув рисоладан олинадиган таассуротни сезиларли даражада белгиловчи ўзига хос жиҳатларнинг йўқолишига олиб келган бўлур эди. Нима бўлганда ҳам, ал-Ҳаким ас-Самарқандий каломга оид мунтазам рисола яратишни мақсад қилмаган, хоҳламаган ҳам. Унинг вазифаси ўша даврда Мовароуннаҳрдаги жами мусулмонлар учун батафсил ва ҳаммабон қўлланма яратиш эди. Баъзи манбаларда кўрсатилишича, ал-Ҳаким ас-Самарқандийнинг илмий-маънавий меросида “Китоб ас-савод ал-аъзам” билан бир қаторда “Ал-Эътиқод” номли асари ҳам бўлиб, бу асар ҳам ҳозирги вақтга

бугун дунё олиму уламоларининг диққат марказида бўлиб келмоқда.

Абул-Қосим ал-Ҳаким ас-Самарқандий 953 милодий йилда Самарқандда вафот этиб, шаҳарнинг машҳур Чокардиза қабристонига дафн қилинган.

АБУ БАКР АН-НАРШАХИЙ (899—960)

Абу Бакр Муҳаммад ибн Жаъфар ан-Наршахий 286/899 йилда туғилиб, 348/960 йилда вафот этган.

Унинг қаламига мансуб “Тарихи Бухоро” асари Ўрта Осиё минтақасида яратилган дастлабки мусулмон манбаларидан ҳисобланади. Бу асар дастлаб 943—944-йилларда араб тилида таълиф этилган. “Бухоро тарихи” турли, жумладан, “Тарихи Наршахий” (“Наршахий тарихи”), “Таҳқиқ ал-вилоят” (“Вилоят ҳақиқатини аниқлаш”), “Ахбори Бухоро” (“Бухоро ҳақида хабарлар”) каби номлар билан юритилган бўлса-да, ҳозир тарихий адабиётларда “Тарихи Бухоро” номи билан қатъий равишда қарор топган. Бу асарда ушбу миғтақада ислом динининг тарқалиши (VIII аср)дан олдинги давр ҳамда IX—XII асрлардаги Бухоро воҳасининг сиёсий ижтимоий, иқтисодий ва маданий ҳаётига доир гуятда муҳим маълумотлар келтирилган бўлиб, яратилгандан буён бу борада беқиёс қимматга молик манба сифатида олим ва мутахассисларнинг юксак баҳосига сазовор бўлиб келмоқда. Айни вақтда таъкидлаш жоизки, асарнинг араб тилида битилган дастлабки асл нусхаси бизнинг давримизгача етиб келмаган ҳисобланади. Шу билан бирга, асарнинг кейинги асрларда қайта ишланиб, тўлдирилган вариантлари, бошқа тилларга таржималари хусусида ҳам айтиб ўтиш керак. Жумладан, ан-Наршахийнинг “Бухоро тарихи” асари 1128 йилда, яъни муаллиф томонидан таълиф этилганидан бир юзу саксон беш йил ўтгач, қувалик Абу Наср Аҳмад ибн Муҳаммад ал-Кубовий томонидан бошқа асарлардан киритилган маълумотлар ҳисобига тўлатилган ҳолда арабчадан форс тилига таржима қилинган. Шундан кейин орадан ярим аср ўтгач, яъни 1178—1179 йиллар мобайнида Муҳаммад ибн Зуфар ибн Умар “Бухоро тарихи”нинг ушбу форсий таржимасини иккинчи марта янада қисқартириб, янгича таҳрирдан чиқариб кўчиртирган.

Ушбу таржималар муносабати билан шуни айтиш лозимки, асарни арабчадан форсийга таржима қилган Абу Наср Аҳмад ибн Муҳаммад ал-Кубовий ҳам, кейинчалик, иккинчи марта таҳрирдан чиқарган Муҳаммад ибн Зуфар ибн Умар ҳам уни дастлабки аслиятини ихчамлаштириб, қисқартириб баён этиш билан четараланиб қолмай, балки янги илмий аҳамиятга молик қимматли маълумотлар билан бойитганлар. Шунингдек, асарда 1179 йилдан кейинги давр, то 1220 йилгача бўлган воқеалар ҳақида ҳам мухтасар маълумотларнинг учраши бу асарга Муҳаммад ибн Зуфар ибн Умардан кейин ҳам бир ёки бир неча исм-шарифлари ҳозирча бизга номаълум шахслар томонидан қўшимчалар киритилиб муайян таҳририй ишлар амалга оширилганлигидан далолат беради.

“Бухоро тарихи”нинг илм аҳли ва мутахассисларга маълум бўлган барча нусхалари улар орасидаги айрим жузъий фарқ ва тафовутлардан қатъи назар, ана шу 1220 йилгача давом эттирилган матнни ўз ичига олади.

Асар ҳамда унинг турли тилларга қилинган таржималари бир неча бор нашр этилган.

Ан-Наршахийнинг “Бухоро тарихи” асарида келтирилган маълумотлардан Бухоро шаҳрининг топографияси, вилоятнинг табиати, шаҳарлари, бойликлари, саноат ва аҳолисига оид маълумотлар айниқса диққатта сазовордир. Масалан, муаллиф Бухоро ёнидаги Пойканд шаҳрини (ҳозирги Яккатут станцияси ёнида бу қадимий шаҳар вайроналари қолган) жуда улуғлаб, шундай мисоллар келтиради: “Пойканд аҳолиси, биров Пойкандни қишлоқ деса, хафа бўладилар. Агар бир киши Пойканддан Бағлодга борса, ва ундан, қаердансиз, деб сўрасалар у Пойкандданман, дейдию, Бухороданман демайди”. Ан-Наршахий Бухоро вилоятидаги шаҳарларга қисқа-қисқа таъриф ҳам берган: “Афшина катта бир шаҳар бўлиб, унинг қалъаси бор. Бир неча қишлоқлар унга қарашлидир. Одамлар у жойни табаррук дейдилар. Ҳафтанинг муайян кунида у ерда бозор бўлади”. “Бухоро тарихи”да келтирилган муҳим ва қизиқарли маълумотлардан яна бири, бу — шубҳасиз Муқанна қўзғолони (776—784 йиллар)га оид тафсилотлардир. Маълумки, “оқ кийимлилар” қўзғолони сифатида машҳур бу ҳаракат Қашқадарё водийсида, айниқса, Кеш (Шаҳрисабз) ва Нахшаб (Қарши) ҳулудларида кенг қулоч ёйган.

Умуман олганда Абу Бакр ан-Наршахийнинг бу асари

юртимиз тарихини ўрганишда қимматли манбалардан бири ҳисобланади.

Ан-Наршахий асарининг ҳозирги замон ўзбек тилига таржимаси таниқли таржимон Абдуфаттоҳ Расулов томонидан амалга оширилиб, у 1966 йилда Тошкентда “Фан” нашриётида чоп этилган.

ҚАФФОЛ АШ-ШОШИЙ (903—976)

Абу Бакр Муҳаммад ибн Исмоил Қаффол аш-Шоший 291 ҳижрий йилда туғилиб, 366 ҳижрий санада вафот этган. Қаффол унинг таҳаллуси бўлиб, қулфгар ёки қулфсоз деган маънони англатади. Тарих китобларидан маълумки, олдинги ўтган буюк олим ва ашломаларнинг деярли ҳаммаси илмлари ҳисобига эмас, балки ўзлари эгаллаган бирор касб-хунар орқасидан тирикчилик ўтказганлар.

Қаффол аш-Шошийнинг қанчалик машҳур қулфсоз бўлганликлари тўғрисида шундай нақллар борки, ҳатто у подшоҳга совға сифатида чумоли оёғига мослаб митти қулфча ясаб тортиқ қилган экан.

Машҳур ислом тарихчиси Ибн Халликон ўзининг “Вафайот ал-аъён” (“Улуғ зотларнинг вафотлари”) номли асарида Қаффол аш-Шошийни шундай таърифлайди: “Қаффол аш-Шоший муфассир, ислом ҳуқуқшуноси, муҳаддис, тилшунос, шоир бўлиб, ўз замонасидаги шофеий мазҳаби уламоларининг ичида унга тенг келадигани бўлмаган”. У Хуросон, Ироқ, Ҳижоз, Шом ва бошқа мамлакатларда сафарда бўлган, илму фазлда машҳури жаҳон эди. Ҳуқуқшунослик фанини ўша давр алломаси Ибн Сурайждан таълим олди. Қаффол аш-Шошийнинг ёзиб қолдирган асарлари кўп. Олимлар ўртасида чиройли баҳс-мунозара юритишга оид асарни биринчи бўлиб у ижод этган. Ислом ҳуқуқшунослиги усуллари тўғрисида ҳам махсус китоб ёзиб қолдирган. Ўрта Осиёда оз бўлсада, шофеий мазҳабини тарқатишга эришган.

Қаффол аш-Шоший ўз асарларида тафсири ва тарих фанининг алломаси саналган Ибн Жарир аг-Табарийдан ва унинг замондошларидан кўп ривоятларни нақл қилади. Демак, у улар билан мулоқотда бўлган. Қаффол аш-Шошийдан эса ҳадис илмида машҳур бўлган Ҳоким Абу Абдуллоҳ, Ибн

Манда, Абу Абдурахмон Султамий ва бошқа кўн ровийлар ўз китобларида нақл қиладилар.

Қафқол аш-Шошийнинг Қосим исмли ўғли ёзиан “Тақриб” (“Тахмин”) деган китобдаги масалалардан “Ниҳоз”, “ал-Васит вал-басит” китобларида нақл қилиб келтирилади. Абу Ҳомид Газзолий ҳам ўз асарларида Қафқол аш-Шошийни зикр этиб ўтган. “Тақриб” китобини баъзи олимлар ўғли эмас, балки отасининг ўзи ёзган деб таъкидлайдилар. «Мен бу китобни Дамашқдаги Одилия мадрасаси кутубхонасида кўрган эдим, деб давом этади Ибн Халлиқон, у олги жилд бўлса-да, қалинлиги ўн жилдли асарга тенг келар эди. Бутун Хуросон уламолари шу китобга суяниб ижод қилар эдилар”. Ушбу асарни кўнinchа эронлик Сулайм ар-Розий қаламига мансуб айнан шу номдаги «Тақриб» асари билан чалқаштирадилар.

Қафқол аш-Шошийнинг вафотлари тўғрисида турли фикрлар бор. Абу Исҳоқ Шерозий ўзининг “Фақиҳлар табақалари” асарида 336 ҳижрий санада вафот этган, деса, Абу Абдуллоҳ ал-Ҳоким аш-Найсабурий 365 йили зул-ҳижжа ойида Шошда вафот этган деб гувоҳлик беради. Ибн Самъоний ҳам шу иккинчи фикрни қувватлайди.

Имом Қафқол аш-Шошийнинг қабри Тошкент шаҳрининг “Ҳасти Имом” маҳалласида жойлашган бўлиб, Ўзбекистон мусулмонлари идорасининг ёнидадир.

“Ҳасти Имом”нинг асли “Ҳазрат Имом” бўлиб, мазкур Имом Қафқол аш-Шоший номига мансубдир. Ҳазрат суъзининг ўзбек шеvasида Ҳасти шаклида талаффуз қилиш одати азалдан мавжуд. Масалан Ҳасти Ёсин, Ҳасти Таборак, Ҳасти Эшон ва ҳоказо.

Қафқол аш-Шошийнинг мақбараси атрофида бир неча улуг зотлар ҳам дафн этилган. Масалан Низомиддин Хомуш, Баҳодирхон Махдум Тошкандий, Эшон Бобохон, муфтий Зиёуддин қори ва бошқалар. Мақбара VI асрда бино қилинган ва бир неча бор таъмирланган.

Қафқол аш-Шошийнинг асарларидан “Жавомеъ ал-калим”, “Адаб ал-Қозий”, “Илми жадал”, “Маҳосин аш-шариа”, “Усул” китоблари маълум. Лекин афсуски, бу асарларидан ҳеч бири ҳозиргача топилган эмас. Фақат марҳум муфтий Зиёуддинхон қори ҳазратлари 1970 йили Суриянинг Дамашқ шаҳридаги “Зоҳирийя” кутубхонасидан Қафқол аш-Шоший қаламига мансуб “Жавомеъ ал-калим” асарининг

фото нухасини олиб келиб, Диний идора кугубхонасига тошширганларини ҳисобга олмасак, бошқа асарлари бизгача тўла ҳолда етиб келмаган. Лекин тафсир, ҳадис, фикҳ ва адабиётта доир китобларда Қафқол аш-Шошийнинг асарларидан жуда кўп иқтибослар келтирилади.

АБУЛ-ЛАЙС АС-САМАРҚАНДИЙ (913—985)

Наер ибн Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Иброҳим Абул-Лайс ас-Самарқандий ал-Ҳанафий тафсир, фикҳ, усул (дин асослари), ақида, зуҳд бўйича кўплаб асарлар яратган буюк алломадир. У ўз даврида Самарқанд Шайхулисломии ҳам бўлган. Аллома яшаган даврда луғат, тафсир, ҳадис, фикҳ илмлари юртимизда жуда ривожланган ва бу илмлар билан машғул олимлар бугун ислом оламига машхур эдилар. Олимнинг “Баҳрул-улум”, “Уюн ал-масоил”, “Танбиҳ ал-юфиллин”, “Бўстон ал-орифин” асарлари бизнинг асримизгача етиб келган ва нашр қилинган.

Алломанинг туғилган йили ҳақида муаррихлар ҳижрий 301—310-йилларни кўрсатадилар. Ул зотнинг Абул-Лайс кунyasi исмидан ҳам юқори даражага кўтарилиши ва машхур бўлиб кетди. Кунyasi билан лақаби қўшиб “Фақиҳ Абул-Лайс” деб айтилар эди. Аллома фикҳ илмида юксак мартабага эришган, ўз замонасида унга тенг келадиган олим топилмас эди. Фақиҳ сўзининг олдида араб тилидаги “ал” артикли қўшилиб, уни “Ал-Фақиҳ” деб аталиши ҳам шунга далолат қилади.

Абул-Лайснинг ўзи ҳам ушбу “Ал-Фақиҳ” лақабини яхши кўрар эди. Чунки, ривоятларга қараганда, бир кун у кишининг тушларига Набий (с.а.в.) кириб, фақиҳ деб атаган эканлар. Иккинчи лақаби “Имом ал-Ҳуда” — “Тўғри йўлга бошловчи” дир. Маълумки, яна бир буюк алломамиз Абу Мансур ал-Мотуридийни ҳам шундай лақаб билан улуғлаганлар.

Абул-Лайснинг вафоти ҳақида ҳам муаррихлар турли саналарни кўрсатадилар. Довудий ўзининг “Табақотул-муфассирин” китобида олимни ҳижрий 393 йил жумодул-охир ойининг сешанба 11 кечасида вафот этган деган.

“Жавоҳир ал-музйа”, “Кашфуз-Зунун”, “Араб мероси тарихи” каби асарларда ундан фарқли саналар келтирилади.

Булардан келиб чиқиб, алломаларнинг вафоти 985 ва 1003 милодий йиллар орасида содир бўлган дейиш мумкин. Манбаларда унинг оиласи ҳақида ҳеч нарса ёзиб қолдирилмаган.

Туғилган жойи ер юзининг сайқали бўлиши Самарқанд бўлиб, “Баҳрул-улум” тафсирининг кириш қисмида бу шаҳар ҳақида шундай дейилади: “Араблар уни Сирон ҳам дейдилар, Сафд водийсининг жанубида жойлашган бу жой иқлими яхши ва катта шаҳардир”. Бир шоир бу ер ҳақида шундай деган эди:

*«Инсонлар учун охиратда жаннат бордир,
Бу дунё жаннати Самарқанддир.»*

Бу шаҳар толиби илмлар қибласи бўлган, бу ерга уламо-ю фуқаҳолар, тасаввуф аҳллари сафар қилар эдилар. Шунинг учун бу ер бошқа юртлар ичида муҳим илмий ўрин эгаллаб турар эди».

Абул-Лаїф ас-Самарқандий кўлаб нодир асарлар яратган.

Улардан “Баҳрул-улум” (“Илмлар денгизи”) номли тафсири муҳим аҳамиятга эга. Ҳозирги вақтда бу тафсирнинг тўртинчи нусхаси сақланган. Икки нусхаси Миср Араб Республикасида, бир нусхаси Эдинбург кутубхонасида ва бир нусхаси Тошкентда сақланмоқда. Уч жиллик ушбу асар Миср Араб Республикасининг “Ал-Азҳар” университети докторлари Муҳаммад Муавваз, Аҳмад Абдулмавжуд ва Абдулмажид ан-Нутийлар томонидан ўрганилиб, 1993 йил Байрутда нашр этилган.

Маҳмуд Ҳусайн аз-Заҳабий “Ат-Тафсир вал-муфассирун” асарида ас-Самарқандийнинг ушбу “Баҳрул-улум” тафсири ҳақида шундай деб ёзади: “Бу тафсирни кўл маротаба ўқиб чиқдим, муаллиф бир бобида салаф уламоларидан ривоят қилган ҳолда кишиларни тафсир илмини ўрганишга чақиришини ва унинг фазилатини баён қилишини кўрдим. Сўнг араб тилини мукамал ўрганмаган, оятнинг нозил бўлиш сабабларини яхши билмаган кишиларни фақат ўз раъйдан келиб чиққан ҳолда, грамматика ва оятнинг нозил бўлиш сабабларини билмай туриб тафсир қилишлари мумкин эмаслигини баён этган. У ўз асарида тафсирга бўлган ҳурматни нафақат ўз фикри билан, балки салаф уламоларининг сўзларидан ҳам далил келтириб исбот қилади. “Агар бирор киши араб тилини ва оятнинг нозил бўлиш сабабларини яхши билмаса, тафсирни ўргансин, ёд олишга ҳаракат қилсин, бирор

олимдан ҳикоя тарзида гапириб бериши ҳам мумкиндир”. Муфасссир салаф уламоларининг сўзларидан, саҳоба ва тобеинларнинг ривоятларидан ва улардан кейин ўтган тафсир уламоларининг сўзларидан келтириб тафсир қилади. Лекин у ким ривоят қилганини зикр этмайди, санад (ривоят қилувчи)ларни баъзи ривоятлардагина камдан-кам айтиб ўтади. Шунарса ҳақида мулоҳаза қилиб билдимки, у турли ривоятларни зикр этганда, Ибн Жарир ат-Табарий каби уларнинг ортидан бошқа ривоятларни келтириб таъсирини оширмайди, фақат камдан-кам ҳолатлардагина шундай қилади. Маълум миқдорда қироатларга, баъзан тилга ҳам мурожаат қилиб туради. Қуръондаги бир оят бошқа бир оятни тушунтириб берадиган бўлса, Қуръонни Қуръон билан шарҳлайди. Исроил қиссаларидан ҳам ривоятлар учраб туради. Кўпинча, баъзилари ундай дедилар, баъзилари бундай дедилар, деб зикр этади. Заиф ривоятлардан ҳам келтиради. Баъзи қийин жойларда, ўқувчига савол бериб, сўнг унга жавоб беради. Қуръонда ихтилоф ва қарама-қаршилиқлар бор деб ўйлаётган кишига эътироз билдириб, кейин ундаги янглиш фикрни йўқотади. Китоб ўзида жуда нодир маълумотларни жамлаган. Бу китобда муфасссир нақл бўйича тафсир ва ақл бўйича тафсирни бир жойда жамлаб, нақлий жиҳатини ақлий жиҳатидан устун қўйди. Шунинг учун бу тафсирни манбаларга асосланган (маъсур) тафсир деб ҳисоблаймиз”.

Ас-Самарқандийнинг кейинги асари “Хизонатул-фиқҳ” (Фиқҳ хазинаси) бўлиб, бу асарда ҳанафий мазҳаби ақидалари асосида фиқҳий масалалар баён этилади. Асар 40 китобга (бобга) бўлинади. Айрим китоблари ўз навбатида бир неча кичик бобга ажратилган. Асар “Китоб масоил ат-таҳорат” (Таҳоратта оид масалалар китоби) билан бошланиб, “Китобул-васоё” (Васиятлар китоби) билан тутади. “Хизонатул-фиқҳ”нинг 1467 ва 1814 йиллари кўчирилган икки қўлёзма нусхаси Ўзбекистон Фанлар Академияси Шарқшунослик институти жамғармасида сақланади.

Олимнинг одоб-ахлоқ масалаларига оид “Бўстон ал-орифин” (Орифлар бўстони) асарида жуда кўп таълим-тарбияга бағишланган тарихий воқеалар, ҳикоялар ва ҳалислар келтирилган. Асар 159 бобдан иборат бўлиб, унда “Илм ўрганиш”, “Салом бериш”, “Ақл ҳақида айтилган нарсалар”, “Одоб”, “Овқат ейиш қоидалари”, “Ичкилик”, “Табобат”,

“Касб”, “Илм ва адаб фазилятлари” каби боблари айниқса диққатта сазовордир.

“Бустон ал-орифин” жуда кенг тарқалган машҳур асардир. Унинг босма ва қўлёзма нусхалари турли мамлакатларнинг кутубхоналарида сақланмоқда. 1815 йили ёзиб тугатилган қўлёзма ва 1814 йили ёзилган иккинчи бир қўлёзма нусхалари Ўз ФА Шарқшунослик институтида сақланади.

“Танбеҳ ал-ғофилин” (Ғофилларга танбеҳ). Бу асар 94 бобдан иборат бўлиб, “Ота-онанинг бола олдидаги ҳуқуқлари”, “Боланинг ота-она олдидаги ҳуқуқлари”, “Шароб ичишдан қайтариш”, “Ёлғон сўзлашдан қайтариш”, “Ғийбатдан қайтариш”, “Ҳасад”, “Етимларга хайру эҳсон”, “Раҳм-шафқатли бўлиш”, “Овқат ейиш қоидалари ва яхши хулқи бўлиш”, “Шарм ҳаёли бўлиш” каби ахлоқий-тарбиявий аҳамиятта эга ҳикматли сўзлар келтирилади. “Танбеҳ ал-ғофилин”нинг Бухоро амири Ҳайдар (1800—1826) топшириғи билан 1810 йил Бухорода кўчирилган ва 1873 йили кўчирилган қўлёзма маси ҳамда бир қанча тош босма нусхалари Ўз ФА Шарқшунослик институтида сақланмоқда. Бу асарнинг бир неча қўлёзма нусхаси Россия ФА Шарқшунослик институтининг Ленинград бўлимидадир. Ушбу асар ҳозирда Дилмурод Қўноқов томонидан ўзбек тилига таржима қилиниб, 2000 йил “Мовароуннаҳр” нашриётида нашр этилди.

Шунингдек, Абул-Лайс ас-Самарқандийнинг “Ал-навозил” (Нозил бўлган (нарсалар). Фатволар тўшлами, “Китоб мухталиф ар-ривоя” (Турли ривоятлар ҳақидаги китоб), “Ал-муқаддима фис-салот” (Намоз муқаддимаси), “Китоб баён ақоид ал-усул” (Дин асослари қоидалари баёни китоби), “Китоб асрор ал-ваҳй” (Ваҳй сирлари китоби), “Китоб қурратулуюн ва муфарриҳул-қалб ал-маҳзун” (Кўзлар қорачиғи ва маҳзун дилни шод этиш китоби), “Минҳожул-ибод” (Бандаларнинг йўли) номли муҳим асарлари мавжуд. Абул-Лайс илмий мероси фақатгина мустақиллик шарофати боис ўрганила бошланади.

Кўйида олимнинг «Баҳрул-улум» тафсиридан намуна келтирамиз:

Абул-Лайс ўз тафсирининг бошида “Бисмиллаҳир-раҳмонир-раҳим” (Меҳрибон ва раҳмли Аллоҳ номи билан бошлаётман)ни кўйидагича тафсир қилади.

Омирдан ривоят қилинган ҳадисда шундай дейилади: На-

бий (с.а.в) “Бисмика Аллоҳумма(Сенинг номинг билан бошлайман Аллоҳим)”, — деб ёзар эдилар. Худ сурасининг: “Кемага мининглар, унинг туриши ҳам, юрини ҳам Аллоҳ номи билан бўлур” ояги нозил бўлгандан сўнг, «Бисмиллаҳ» (Аллоҳ номи билан), — деб ёзадиган бўлдилар. Исро сурасининг “Айгинг, Аллоҳ деб чорлангиз ёки Раҳмон деб чорлангиз” ояги нозил бўлгандан сўнг, “Бисмиллаҳир-раҳмон”(Меҳрибон Аллоҳ номи билан), — деб ёзадиган бўлдилар. Намл сурасининг “Албатта у(мактуб) Сулаймондандир, (мактуб) унда шундай битилгандир: Меҳрибон ва раҳмли Аллоҳ номи билан бошлайман” — ояги нозил бўлгандан сўнг: “Бисмиллаҳир-раҳмонир-раҳим”, — деб ёзадиган бўлдилар.

“Бисмиллаҳ” сўзининг тафсири Аллоҳ номи билан бошлайман деганидир. Аслида “Биисмиллаҳ” (“би” олд кўшимчасидан кейин алиф бор) кўп истемол қилингани сабабли, алиф тушиб қолган. Баъзилар унинг маъноси: “Аллоҳнинг ёрдами билан тавфиқи ва баракоти билан бошлайман”, — дедилар, бу бошланиш Аллоҳ исмининг баракасидан бўлсин учун, Аллоҳнинг исмини қироат ва бошқа нарсалар бошида айтишларига Аллоҳ томонидан бандаларига таълимдир.

Шундан сўнг ас-Самарқандий бошқа кўплаб уламоларнинг ривоятларидан келтиради:

Кисоий айтди: “Аллоҳ сўзи улуғ исм, у изоҳланмайди”. Абу Жаъфар Муҳаммад ибн Ҳасан ривоят қилади: “Бу қўйилган исм, у изоҳланмайди”. Заҳҳокдан ривоят қилинади: “Аллоҳ “илоҳ” номи билан номланган, бу сўзнинг маъноси: яратилганлар қийналган пайтларида, бошларини йўқотган пайтларида ҳожатларини ундан сўрайдилар, қийинчиликларида унгагина дуо қилинишидир”. Халил ибн Аҳмад Басрий деди: “Аллоҳ деб номланиши яратилганлар унга ибодат қилганлари учундир”. Аллоҳ исмини баъзилар: “Баланд” сўзидан ҳам олинган деб айтадилар, чунки, араблар баланд нарсани “Лоҳ” дейдилар. Агар қуёш чиқса, “Лоҳа чикди”, агар ботса, “Лоҳа ботди”, дейдилар. Яна баъзилар айтдиларки: “Аллоҳ деб номланиши инсон кўзлари уни идрок эта олмаслиги туфайлидандир. “Валоҳ” сўзидан олинган бўлиши ҳам мумкин, чунки у “кўздан яширилган” маъносини англатади”. Яна баъзилар айтдиларки: “Аллоҳ деб номланиши бандаларининг қалбларини ўз муҳаббати билан ҳайратга, ларзага солгани учундир”.

“Раҳмон” сўзининг маъноси, барча яратганларига ризқ бергани, тақводорнинг тақвоси учун ризқини кўнайтгирмаслиги, фожирнинг фужури сабабидан ризқини камайтгирмаслиги учундир. Раҳмон исми араб тилида “Фаълон” вазнидадир – бу муболаға учун ишлатилади, масалан, “ғазбон” — ғазабга тўлиб-тошпан маъносини англатади. Шунинг учун, У ўзини Раҳмон деб номлади, раҳмати ҳамма нарсадан кенг, бошқа ҳеч кимни бу ном билан номлаб бўлмайди, чунки бу васф бошқа ҳеч кимда йўқдир.

“Раҳим”нинг маъноси, яъни Аллоҳнинг шундай деб аталиши сабаби эса, фақат Унинг мўминлар учун дўстлиги, уларга бу дунёда ҳам, нариги дунёда ҳам раҳм қилини ва уларни охирагача жаннатга киритиши учундир. Баъзилар, Ўзини “Раҳим” деб атагани ҳақида “бадаларининг қўлларидан келмаганига буюрмагани учун”, дедилар. Али (р.а) Аллоҳ таолонинг “Бисмиллаҳ” сўзи ҳақида шундай деган эди: “Унинг исми барча дардларга даво, барча даволарга ёрдамдир. “Раҳмон” сўзи унга иймон келтирганлар учун ёрдамдир, бу ном билан Ундан бошқа ҳеч ким номланмаган. “Раҳим” сўзи тавба қилиб, иймон келтирган, яхши амаллар қилганлар учун раҳмдиллигидир”.

Усмон ибн Афҳон Расулulloҳдан “Бисмиллаҳир-раҳмонир-раҳим” тафсирини сўраганида, Пайғамбар (с.а.в) шундай деб жавоб берган эканлар: “Ба” ҳарфи Аллоҳнинг сивови, шафқати, ёрдами ва гўзаллигидир. “Син” ҳарфи улуглиги. “Мим” ҳарфи - Аллоҳнинг мулки. Аллоҳ сўзининг тафсири “ундан бошқа илоҳ бўлмаган зотдир”. “Раҳмон” яхшига ҳам фожирга ҳам раҳмдиллигидир, “Раҳим” эса фақат мўминлар учун раҳмдиллигидир”. Яна баъзилар айтадиларки: “Бу Аллоҳ исмларининг бош ҳарфларидир: “Ба” ҳарфи Унинг Басир исми, “Син” ҳарфи Самий исми, “мим” ҳарфи Малик исми, “алиф” Аллоҳ исмининг бош ҳарфи, “лом” ҳарфи Латиф исми, “ҳо” унинг Ҳодий исми, “ра” ҳарфи Развоқ исми, “ҳо” Ҳалим исми, “нун” Нур исмидир”. Буларнинг барчасининг маъноси ҳамма нарсани бошлашда Аллоҳга дуо қилишдир.

Юртимиздан етишиб чиққан Абул-Лайс ас-Самарқандий каби алломаларнинг ўрганилмаган асарлари жуда кўп, уларни чуқур ўрганиб, маърифатимизни ошириш ҳозирги давримиз талабидир.

АБУ АБДУЛЛОҲ АЛ-ХОРАЗМИЙ (ваф. 997)

Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Юсуф ал-Хоразмийнинг ёшлиги Хива, Замахшар ва Қиёт шаҳарларида ўтди, таълим олди, вояга етди. Ал-Хоразмийнинг ундан кейинги ҳаёти Хуросон билан боғлиқ. У бу ерда вазир Абул-Ҳасан ал-Утрубий ҳузурида котиб бўлиб ишлади. Улуғ ватандошимиз шухратининг энг юқори даражага кўтарилган даври айна шу йилларга тўғри келади. Котиблик вазифаси туфайли у “ал-котиб ал-Хоразмий” номи билан ҳам танилди. Ўз хизмат вазифалари юзасидан Бухорога тез-тез бориб турди ва кўпгина алломалар билан ҳамсуҳбат бўлди. Айна вақтда илмга чанқоқ олим хизмат асносида амирнинг бой кутубхонасидан фойдаланиш ҳуқуқига ҳам эга бўлган эди. Абу Абдуллоҳ ал-Хоразмий 997 йилда вафот этган.

Олимнинг дунёқараши ўша даврда кенг тарқалган қадимги юнон фалсафаси ва маданияти, Шарқ намояндалари Ёқуб ибн Исҳоқ ал-Киндий, Абу Наср ал-Форобий ҳамда Абу Бакр ар-Розий таъсири остида шаклланган эди.

Абу Абдуллоҳ ал-Хоразмийнинг бизгача етиб келган ягона маълум асари—“Мафотихул-улум”(Илмлар калитлари) бўлиб, бу асар ўша даврнинг илм тили — араб тилида битилган. “Мафотихул-улум”нинг тўрт қўлёзма нусхаси бор леб, ҳисобланиб келинар эди. Ана шу тўрт нусхадан учтаси Буюк Британия музейида 7528,23429 ва 2524 рақамлари ҳамда Берлин кутубхонасида 1051 рақами остида сақланади. Америкалик олим К. Босворт ўтган асрнинг 60-йилларида ушбу асарнинг яна олги нусхасини Истамбул кутубхоналарида борлигини аниқлади.

Абу Абдуллоҳ ал-Хоразмийнинг бу асари ўрта асрлардаги фанлар ривожланиши тарихига оид нодир манба сифатида кўпгина олимларнинг диққат эътиборини ўзига жалб этди. Илк бор бу манбани голландиялик шарқшунос Ван Флотен ўрганиб, 1895 йили нашр қилади. Шунингдек, И.Ю. Крачковский, В.В. Бартолд, К. Брокелман, Э.Видеман, Г.Сартон, М.М. Хайруллаев, У.И. Каримов, Г.П. Матвиевская, Ҳ.Ҳасанов, А.Шариповлар ҳам асарни тадқиқ этганлар.

“Мафотихул-улум” ўзига хос қомусий асар бўлиб, ўз давридаги деярли ҳамма асосий фан соҳалари ҳақидаги маълумотларни ўз ичига қамраб олган. Муаллиф ўрта асрлардаги

ҳар бир илм мазмунини шарҳлаш йўли орқали тушунтириб беради.

Олим илмларни иккига бўлиб, уларни “араб-шаръий” ва “араб бўлмаган”ларга ажратади, яъни ўз даврининг бошқа намояндалари сингари илмлар таснифида уларни икки қисмга бўлиш анъанасига содиқ қолади.

Китобнинг биринчи анъанавий “араб” илмлари қисми ўн бир бобдан иборат фикҳ, етти бобдан иборат калом, ўн икки бобдан иборат грамматика (сарф ва наҳв), саккиз бобдан иборат иш юргизиш, беш бобдан иборат шеър ва аруз ҳамда тўққиз бобдан иборат тарихдан ташкил топган. Иккинчи қисмига эса “араб бўлмаган” қуйидаги илмлар: уч бобдан иборат фалсафа, тўққиз бобдан иборат мантиқ, саккиз бобдан иборат тиб, беш бобдан иборат ҳандаса, шунингдек, тўрт бобдан иборат илм ан-нужум, уч бобдан иборат мусиқа, икки бобдан иборат механика ва уч бобдан иборат кимё киритилган.

Шундай қилиб, асарда ўн беш илм ҳақида тўқсон уч бобда маълумот берилади.

“Мафотихул-улум”да илмлар таснифи ҳар бир фаннинг предметини аниқлаш ҳамда уларнинг асосий атамаларини қисқа ва аниқ баён этиш билан биргаликда олиб борилади. Абу Абдуллоҳ ал-Хоразмий ўз таснифида ўша давр анъанаси, яъни илмларни иккига бўлишни қўллаб-қувватлаб, шаръий ва фалсафий илмларга ажратади.

АНЪАНАВИЙ АРАБ ИЛМЛАРИ. Шу илмлардан бири фикҳ мисолида муаллиф ислом қонуншунослигининг асоси бўлган Куръон, пайғамбарнинг ҳадислари ва унинг хиллари; ижмоль-ислом жамоасининг яқдиллик билан тан олган қарори; шариат қонун-қоидаларига амал қилиш, таҳорат қилиш, намоз ўқиш, азон айтиш, рўза тутиш, закот тўлаш устида тўхталиб ўтади.

Каломга бағишланган иккинчи бўлимда ўша даврда Яқин ва Ўрта Шарқда мавжуд бўлган кўпгина мазҳаблар ҳақида маълумотлар берилган. Хусусан, мазҳабларнинг еттига бўлиб баён этилиши, айниқса, мўътазилийлар ҳақидаги мукаммал тафсилотлар муҳим аҳамиятга эгадир. Шу билан бирга грек-христиан мазҳаблари, исломгача бўлган даврдаги Эрон ва Ямандаги диний эътиқодлар, Ҳиндистонда тарқалган баъзи дуалистик мазҳаблар ва оқимлар ҳамда зардуштийлик ҳақида ҳам сўз боради. Бу маълумотлар Яқин ва Ўрта Шарқ ҳамда

Марказий Осиё халқларининг динлари тарихини ўрганишда ғоят катта аҳамиятга эгадир.

Араб адабий тили грамматикаси, унинг қонун-қоидалари грамматика бўлимида баён этилган. Айни пайтда муаллиф араб шеърияти ва унинг таркибий қисмларидан бўлган аруз устида ҳам муфассал тўхталиб ўтган.

Иш юргизиш бўлими давлат девони, солиқ турлари ва уларнинг олиниши, солиқ йиғувчиларнинг вазифалари, аскарлар рўйхати, уларнинг кийим-кечаги ва тўланадиган маошлари, ирригация шохобчалари — дарё (Сирдарё ва Амударё) оралиғидаги суғориш тизимлари ҳақидаги маълумотларни ёритиб бериши билан муҳимдир.

Асарнинг тарих бўлимида афсонавий подшоҳлардан бошлаб, тартиб билан турли давр ва мамлакатлар маликлари, Умвийлар ва Аббосийлар халифалиги, исломгача бўлган даврдаги Яман тарихи, Рум ва Юнон тарихи ҳақида муфассал маълумотлар келтирилган. Ўрта асрларда одамлар жамоасининг табақаларга бўлиниши ҳам шу бўлимда зикр этилади.

АНЪАНАВИЙ БЎЛМАГАН “АРАБ БЎЛМАГАН” ИЛМЛАР. Бу илмлар қаторида биринчи бўлиб фалсафа қайд этилиб, унда ушбу илм атамаларининг шарҳи билан бир қаторда илмлар таснифи масаласи ҳам ёритилган.

Арастунинг мантиққа оид китоблари “Шарҳи Хоразмий” асарининг мантиқ бўлимида ўз аксини топади. Унда муаллиф Яқин ва Ўрта Шарқ ҳамда Марказий Осиёдаги ушбу илм ҳақидаги маълумотлар олдинга сурилган ажойиб ғоялардан фойдаланиб, уларни янада бойитди.

Асарнинг табиий илмларга оид бўлимлари ўрта аср Шарқида илмий юксалиш даражасини ўрганиш нуқтаи назаридан ниҳоятда маълумотларга бойдир. Тибга оид бўлимда касалликлар, содда ва мураккаб дорилар ҳақидаги маълумотлар келтирилган. Ушбу бўлимда ўша давр табobatiда маълум бўлган ва кенг тарқалган мижоз ҳамда қон томири урушига қараб касалликни аниқлаш тўғрисидаги нодир тавсифлар берилган.

Кимё бўлимида ҳам Хоразмий ўрта аср Шарқидаги кимёвий билимлар ҳақида ниҳоятда қимматли маълумотларни келтирадики, улар Шарқда табиий фанлар ривожини ўрганишда муҳим аҳамиятга эгадир.

Риёзиёт бўлимида ўрта аср Шарқидаги математик илмлар ҳолати баён этилади. Ал-Хоразмий математик тушунчани ақлнинг ихтиёрий ижоди эмас, балки объектив оламнинг

маълум томонлари, предметлар муносабатининг инъикоси деб таъқин этади.

Масалан, муаллиф Форобий ғояларини давом эттириб, арифметикани иккига: назарий ва амалийга ажратади. У куб сонлар билан бир қаторда шаклий сонларни кўриб чиқиш орқали назарий арифметиканинг баъзи бир томонларини бойитди. Ҳандаса ҳам назарий ва амалий қисмларга бўлинади, бу эса ўша даврда унинг бошқа риёзиёт илмлари каби юқори даражада ривожланганлигидан далолат беради. Астрономия бўлимида унинг вазифаси билан бирга тарихига оид масалалар ҳам кўриб ўтилади.

Хоразмий ўз таснифида мусиқани риёзиёт илмларига қўшади ва унда мусиқавий асбоблар, товушларнинг ўзаро муганосиблиги, тартиби, сози(лад) тавсифланади ва охирида ритм ҳақидаги таълимот кўриб чиқилади.

Механика бўлимида оғир юкларни кўтариш ва далаларни суғориш мақсадида ишлатиладиган қурилмалар, яъни солда машиналар, уларнинг тузилиши ва вазифалари устида тўхтаб ўтилади. Хоразмий дунёвий илмлар ҳақида ёзганда уларнинг амалий аҳамиятини очиб беришга ҳаракат қилади.

Умуман, асарда Абу Абдуллоҳ ал-Хоразмий ўз даври табиий ва риёзиёт илмларини яхши билганлиги, уларни назарий фалсафага киритиш билан бир томондан, уларнинг аҳамиятини ошириш ва таъкидлаш, иккинчи томондан, фалсафани бойитишга интилганлиги ўз ифодасини топган. Ал-Хоразмийнинг “Мафотихул-улум” асари ўрта аср маданияти ва маънавиятини ўрганишда муҳим аҳамиятга эгадир.

АБУ АЛИ ИБН СИНО (980—1037)

Европада Авиценна (Avicenna) номи билан машҳур бўлган Абу Али ибн Сино қомусий олим сифатида ўз давридаги фанларнинг деярли барчаси билан шуғулланган. Унинг жуда кўп қўлёзма хазиналарида сақланиб келаётган фалсафа, тибобат, физика, химия, математика, геология, минералогия, астрономия, ботаника, дин тарихи, мусиқа, шеърят, филология ва бошқа фанларга оид асарлари алломанинг буюк истеъдод соҳиби ва йирик қомусий олим сифатида шухрат қозонганининг ёрқин тимсолидир.

Илмий адабиётларда Ибн Сино қаламига мансуб 450 дан ортиқ асар қайд этилади. Аммо бизнинг замонамизга уларнинг ярми ёки сал кўпроғи етиб келган холос. Олимнинг сақланиб қолган асарлари ўз мазмунига кўра қуйидагича тақсимланади: 242 та асардан 80 таси фалсафа, илоҳиёт ва тасаввуфга тегишли, 43 таси табобатта оид, 19 таси мантиққа, 26 таси психологияга, 23 таси тиббиёт илмига, 9 таси этикага, 4 таси адабиётга ва 8 таси бошқа олимлар билан бўлган илмий ёзишмаларга бағишланган.

Буюк олим ва мутафаккир Абу Али ибн Сино таржимаи ҳолининг бошланғич қисмини ўзи ёзиб қолдирган. Муаллифнинг ҳаёт йўли ва фаолиятининг сўнгги йиллари ҳақида олимнинг илтимосига биноан унинг содиқ шогирди Журжоний баён этган.

Ибн Сино 980 йили Бухоро ёнидаги қишлоқда туғилиб, ёшлиги Афшонада ўтади. Сўнг унинг ота-онаси Бухорога кўчиб келади ва у Бухорода мавжуд бўлган илмий муҳит таъсирида кўн фанлар билан қизиқиб шуғулланади. У ёшлигиданоқ ноёб истеъдод ва хотира эгаси бўлиб, атрофдагиларни ҳайратга солади. Унинг ёшлиги ва ўспиринлик йиллари Бухорода Сомонийларнинг ҳукмронлик даврига тўғри келади. Бўлажак олим саройнинг бой кутубхонасидаги китоблардан фойдаланади, шаҳардаги китоб бозоридан ноёб қўлёзмаларни олиб билимини ошира боради. Унинг ёзишча, кунларнинг бирида у бозорда Абу Наср Форобийнинг юнон файласуфи Аристотель қаламига мансуб “Метафизика” асари ҳақидаги рисоласини учратиб қолади ва уни тезда ўқиб чиқади, ҳамда аввалги асарларни мутолаа қилганда пайдо бўлган жуда кўп саволларига жавоб топади.

999 йилда Сомонийлар ҳукумати кулаб, шаҳарни Қоракхонийлар босиб олади. Ибн Сино бу даврда барча илмларни эгаллаган ва ҳатто рисолалар ёза бошлаган эди.

XI аср бошларида Ибн Сино Хоразм (Урганч)га кўчиб келади ва шоҳ Маъмун саройидаги олимлар билан танишади. Бу ерда Ибн Ироқ, Абу Райҳон Беруний, Абул-Хайр Хаммар, Масиҳий каби олимлар даврасида ижод қилиб, бир неча рисолалар яратади. Сўнг жанубдан Маҳмуд Газнавий давлатининг хуружи орта бориши билан Эронга юз тугади. Эроннинг Гургон, Рай, Исфаҳон каби қатор шаҳарларида сарсонликда кезиб, 1037 йили 57 ёшида Ҳамадонда касалликдан вафот этади.

Ибн Сино юнон, араб, форс олимларининг китобларини, Муҳаммад Хоразмий, Абу Наср Форобий, Абу Бакр Розий, Аҳмад Фарғоний каби ватандошларининг асарларини ўрганди, уларга ижодий ёндошди. Унинг китоблари ва ёзишмалари қадимги юнон илми вакиллари Аристотел, Платон, Евклид, Фалес, Гераклит, Суқрот, Пифагор, Гален, Гипократ каби олимлар асарларидан яхши хабардор эканини кўрсатади. Ушбу илм хазинасига таяниб, ўзининг фалсафа, табобат ва табиат илмларига бағишланган “Шифо китоби” (“Китоб аш-Шифо”), “Тиб қонунлари” (“Ал-Қонун фитибб”), “Нажот китоби” (“Китоб ан-нажот”), “Билимлар китоби” (“Дониннома”) каби йирик асарларини битди.

Кўп қиррали қобилият соҳиби Ибн Сино айниқса, фалсафа ва табобат соҳаларида ўчмас из қолдирди. Унинг бой ижодий меросида фалсафий асарлар асосий ўринни эгаллайди. Ибн Сино фалсафий асарларининг энг йириги “аш-Шифо” дир. У тўрт қисм ва 22 жилдан иборат бўлиб, унда маънавий, метафизика, физика, математикага оид масалалар талқин этилади.

Ибн Синонинг фалсафага оид йирик асарларидан яна бири “Кўрсатмалар ва насиҳатлар” (“Китаб ал-ишарат ватанбиҳат”) дир. Алломанинг “Ан-Нажот” ва “Дониннома” (форс тилида) деб номланган асарлари эса, “Аш-Шифо” китобининг қисқартмаси ҳисобланади. У ўз илмий асарларини асосан ўша давр дини ва илм фани тили ҳисобланган араб тилида яраттандир.

Ибн Сино жаҳонга машҳур табиб сифатида танилган. Олимнинг асари — “Тиб қонунлари” унга мисли кўрилмаган шухрат келтирди. Ўз мазмунига кўра бу асар тиббий билимларнинг нодир мажмуаси — қомуси ҳисобланади. У беш мустақил тиббий асардан таркиб топган бўлиб, уларнинг ҳар бири маълум соҳани изчил, ҳар тарафлама ёритиб беради.

Биринчи китобда тиббиётнинг назарий асослари, унинг предмети, вазифалари, бўлим ва усуллари, касалликнинг келиб чиқиш сабаблари, белгилари, соғлиқни сақлаш йўллари, инсон анатомияси каби назарий маълумотлар баён этилади.

“Қонун”нинг оддий дориларга бағишланган иккинчи китобида асосан ўсимликлардан тайёрланувчи 760 та дорининг хусусиятлари, уларни тайёрлаш ва истеъмол қилиш усуллари ҳақида муҳим мулоҳазалар келтирилади.

Учинчи китобда инсоннинг айрим аъзолари, жумладан, бош мия, асаб, кўз, кулоқ, бурун, томоқ, қорин касалликлари батафсил таҳлил қилинади.

Асарнинг тўртинчи китоби инсон организмнинг умумий касалликларига бағишланган. Унда иситмалар, жарроҳлик масалалари, суяк синиши, жароҳатланиш, уларни даволаш усуллари ва юқумли касалликлар тавсифланади.

Ниҳоят, “Қонун”нинг бешинчи китобида мураккаб дори-ларнинг организмга таъсири, уларни тайёрлаш ва истеъмол қилиш усуллари баён қилинган.

XII асрдаёқ лотин тилига таржима қилинган “Тиб қонунлари” саккиз аср давомида ҳам Шарқ ҳам Ғарб мамлакатларида табобат соҳасидаги асосий қўлланма вазифасини ўтаб келмоқда. У Европада тиббиёт ривожига катта таъсир кўрсатди.

Ибн Сино математика, астрономия, физика, химия, минералогия, геология, ботаника, филология, шеърят ва бошқа соҳаларда ҳам унумли қалам тебратди. Унинг мазкур соҳалардаги бир қанча ғоялари ҳозирги кунда ҳам ўз аҳамиятини йўқотмай келмоқда.

Ибн Сино илмий меросини ўрганиш борасида кўп ишлар амалга оширилди. Ҳозиргача дунё миқёсида унинг асарлари қатор тилларга таржима этилди ва бир қанча тадқиқотлар яратилди.

Жумладан, унинг йирик асари “Тиб қонунлари” олимнинг ватани Ўзбекистонда биринчи мартаба араб тилидан рус ва ўзбек тилларига таржима этилди ва илмий изоҳлар билан нашр этилди.

Ибн Синонинг бетакрор илмий мероси атоқли ватандошимизнинг инсоният тарихидаги энг буюк қомусий олимлардан бири экани исботидир.

АБУ РАЙҲОН БЕРУНИЙ (973—1048)

Абу Райҳон Муҳаммад ибн Аҳмад Беруний ўрта асрларнинг буюк қомусий олимларидан эди. Унинг буюклиги ўша даврнинг деярли барча фанларига қўшган бетакрор илмий меросида намоён бўлади. Берунийнинг олимлик салоҳиятига манхур шарқшунос олим И. Ю. Крачковский “унинг қизиққан илм соҳаларидан кўра қизиқмаган соҳаларини санаб ўтиш

осондир”, деб баҳо берган эди. Ғарб тадқиқотчиларидан М.Мейерхофф эса “Беруний мусулмон фанини намоёниш этувчи қомусий олимларнинг энг машҳури бўлиши керак” деган фикрни билдиради.

Олим 973 йили Хоразмнинг қадимги пойтахти Кот шаҳрида таваллуд топди. У болалик ва ўспиринлик йилларини ўз ватанида ўтказиб, ўша ерда турли илмларни ўрганди ва олим сифатида шаклланди. Беруний замонасининг машҳур олими Абу Наср Мансур ибн Ироқ қўлида таълим олади, ўша пайтлар Бухорода яшаётган бўлажак олим Абу Али ибн Сино билан ёзишмалар орқали илмий мулоқотда бўлади. У она тилидан ташқари араб, суғдий, форс, сурёний, юнон тилларини, кейинчалик Ҳиндистонда санскрит тилини ўрганди. Бу эса ўз навбатида Берунийга маъкур тиллардаги асарлар билан чуқур танишишга имконият яратди.

Хоразмдаги сиёсий вазиятнинг ўзгариши натижасида Беруний 998 йили Журжон шаҳрига кетишга мажбур бўлади. У бу даврга қадар Кот ва Рай шаҳарларида ўзининг дастлабки илмий изланишларини бошлаб юборган эди. Журжонда кечган йиллар (998 — 1004 йиллар) Беруний учун йирик изланишлар ва ижодий камолот даври бўлди. Ўзининг биринчи астрономик тажрибаларини 16 ёшда Кот шаҳрида бошлаган алюма, Журжонда нафақат астрономия ва бошқа табиий фанлар билан шуғулланди, балки тарих ва дин тарихи билан ҳам қизиқди. Олимнинг муҳим асарларидан бири — “Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар” унинг Журжон саройида хизмат қилган даврида яратилади. 1000-йили тугалланган бу асар муаллифнинг кўп қиррали олим эканини намоёниш этди ва унга катта шухрат келтирди. Умуман, Беруний Журжонда ўндан ортиқ асарларни битишга муяссар бўлди.

Беруний 1005 йилда Хоразмга қайтади. Хоразмнинг янги ҳукмдори Абу Аббос Маъмун ибн Маъмун Берунийни ўз саройида катта иззат-ҳурмат билан қабул қилади. Маъмун раҳнамолигида вужудга келган илмий марказда фаолият кўрсатиш билан бирга сиёсий жараёнларда ҳам Хоразмшоҳнинг яқин маслаҳатчисига айланди.

Хоразмнинг Маҳмуд Ғазнавий томонидан босиб олиниши Беруний ҳаётини хавф остига қўйди. У Хоразмшоҳ саройидаги аксарият олимлар, жумладан, устози Абу Наср ибн Ироқ, Абул-Хайр Хаммар ва бошқалар билан бирга Ғазна шаҳрига олиб кетилади.

Маълумки, Хоразм илмий марказидаги олимлардан фақат Ибн Сино ва Абу Саҳл Масихийлар Маҳмуд Ғазнавий зулмидан хавотирланиб, Ғазнага эмас, Журжонга қараб йул олган эдилар.

Берунийнинг 1017-1048 йилларда Ғазнада кечирган ҳаёти моддий ва сиёсий жиҳатдан машаққатли бўлишига қарамасдан, унинг илмий фаолияти учун маҳсулдор давр бўлди. У Маҳмуд Ғазнавий саройида кечган дастлабки йилларда астрономия ва геодезия масалаларига катта эътибор берди.

Муаллифнинг илмий адабиётларда қисқача “Геодезия” деб юритиладиган “Турар жойлар орасидаги масофани текшириш учун жойларнинг охири чегараларини аниқлаш” номли астрономия ва географияга бағишланган асари 1025 йилда ёзиб тугатилди.

Берунийнинг “Мунажжимлик санъатидан бошланғич тушунчалар” асари ҳам 1029 йили Ғазнада ёзилади. Орадан бир йил ўтгандан сўнг, у ўзининг “Ҳиндистон” номи билан танилган “Ҳиндларнинг ақлга сиғадиган ва сиғмайдиган таълимотларини аниқлаш” китобини якунлайди. Бу шоҳ асарнинг вужудга келишига Маҳмуд Ғазнавийнинг Ҳиндистонга қилган юришлари сабаб бўлди. Саройнинг энг нуфузли астрологларидан саналган Беруний Маҳмуд Ғазнавий билан Ҳиндистонда бир муддат истиқомат қилади ва у ерда санскрит тилини мукамал эгаллашга муваффақ бўлади. У бу тил ёрдамида ҳиндларнинг тарихи, урф-одати, маданияти ва фани билан яқиндан танишади ва натижада юқоридаги асарини таълиф этади. 1030 йили Маҳмуд Ғазнавий вафот этиб, тахтга унинг ўғли Масъуднинг ўтириши Беруний аҳволини анча яхшилайди. Олим ўзининг астрономияга оид энг йирик асарини мазкур ҳукмдорга бағишлаб “Масъуд қонуни” деб атади. Ўрта асрнинг машҳур олимларидан Ёқуб ал-Ҳамавийнинг ёзишига кўра, султон Масъуд бу асар учун Берунийга бир филга ортидан катта миқдордаги кумуш тангалар ҳадя этади.

Ёқуб ал-Ҳамавийнинг фикрича, “Масъуд қонуни” китоби математика ва астрономия бўйича унганча ёзилган барча китобларнинг изини ўчириб юборган.

Олим султон Масъуднинг ўғли Мавдуднинг ҳукмронлик йилларида (1041—1049) ўзининг “Минералогия” ва “Фармакогнозия” деб аталган икки асарини ёзади. Уларнинг ҳар бири мазкур соҳалардаги бетакрор асарлардан бўлиб, жаҳон

маданиятининг ноёб дурдоналаридан ҳисобланади. Абу Райҳон Беруний 1048 йили Ғазна шаҳрида вафот этади.

Олим ёзиб қолдирган 160 дан ортиқ асарлари билан астрономия, астрология, математика, геодезия, геология, минералогия, география, арифметика, таботат, фармакогнозия, тарих, филология ва бошқа фанларнинг ривожига ноёб ҳисса қўша олди.

Берунийнинг бетакрор ижоди унинг ватани Ўзбекистонда алоҳида эътибор қозонган.

АБУЛ-МУЪИН АН-НАСАФИЙ (1027—1114)

Абул-Муъин ан-Насафий номи билан машҳур бўлган алломанинг тўлиқ исми Маймун ибн Муҳаммад ибн Муътаמיד ибн Макхул бўлиб, у 1027 йилда Насаф (Қарши)да таваллуд топган. Узоқ йиллар Бухоро ва Самарқандда яшаб ижод қилган. У ҳақидаги айрим маълумотлар насафлик бошқа бир олим — Умар ибн Муҳаммад ан-Насафийнинг “ал-Қанд фи зикри уламои Самарқанд (“Самарқанд олимлари зикрида қанддек (ширин) китоб”) номли асарида келтирилади. Унинг ёзишича, “Шарқу Ғарбнинг олиму уламолари Абул-Муъин ан-Насафий илмининг денгизидин баҳра тошиб, ул таратган зиё нурларини кўзларига тўтиё қилиб сурганлар”. Аллома 1114 йили 87 ёшида Самарқандда вафот этган.

Манбаларда келтирилишича, ан-Насафий ўн бешта яқин асар яратган бўлиб, уларнинг аксарияти калом илмининг турли масалаларига бағишланган.

Ан-Насафийнинг илм-фаннинг турли соҳаларига оид асарларидан қуйидагилари мавжуд:

1. Ал-Умда фи усул ал-фиқҳ.
2. Баҳр ал-калом фи илм ал-калом.
3. Табсират ал-адиллати фи илм ал-калом.
4. Ат-Тамҳид ли-қавоъид ат-тавҳид фи илм ал-калом.
5. Ийзоҳ ал-маҳажати ли-кавн ал-ақл хужжатаи.
6. Шарҳ ал-Жомий ал-кабир лил-Шайбоний фи фуруъ
7. Маноҳиж ал-аиммати фи ал-фуруъ
8. Муътақодот.

Аллоمانинг “Баҳрул-калом” асари алоҳида аҳамиятга эгадир. Асардаги айрим маълумотлар ҳақида фикр юритамиз.

“Баҳрул-калом”нинг олтинчи бобидаги биринчи фасл (бўлим) тўрт банддан иборат бўлиб, улардан биринчиси “ал-Имомат” (Имомлик) деб аталган. Мана шу бандда келтирилган Пайғамбар алайҳис-саломнинг икки ҳадиси катта илмий аҳамиятга эга. Биринчиси: “Иқтаду биллазийна мин баъди Аби Бакр ва Умар” (бу ҳадисларни Имом ат-Термизий, Имом ибн Можа, Аҳмад ибн Ҳанбал ва бошқа бир қанча муҳаддислар ўз асарларида ривоят қилганлар). “Мендан кейин Абу Бакр ва Умарга иқтидо қилинлар” деган бўлишига қарамай халифалик устида икки кун баҳс бўлган.

Иккинчи ҳадис: “Мендан кейин халифалик ўттиз йил, ундан кейин амирлик, подшоҳлик ва ҳоказолар бўлади” деган фикрлари нақадар тўғрилигини алоҳида қайл қилиш зарур. Чиндан ҳам бу муддат (яъни, ўттиз йил) чорёрлар пайғида тутаган. Ҳозирги вақтда “халифалик”ни орзу қилиб юрган баъзи кимсалар учун ҳам Пайғамбаримиз (с.а.в.)нинг бу ҳадислари асосли жавобдир. «Баҳрул-калом» калом илми бўйича ал-мотуридийя мактабининг асосий китобларидан бири ҳисобланади. Чунончи, бу асар Абу Мансур ал-Мотуридий асос солган исломий ақиданинг энг бош манбаларидан саналади. Айниқса, ҳозирги пайтда бу асарнинг илмий ва амалий аҳамияти беқиёс даражада каттадир.

Абул-Муъин ан-Насафий ўз китобини яратишда Имом Абу Мансур ал-Мотуридийнинг “Ат-Тавҳид”, Имом Абул-Ҳасан ал-Ашъарийнинг “Ал-Ламъа”, “Мақолот ал-исломийин”, Имом ал-Ҳарамайн, Имом Абул-Маолий Абдулмалик ал-Жувайнийнинг “ал-Иршод” номли асарларидан фойдаланган.

“Баҳрул-калом фи илмил-калом” асари аллома ижодининг гулгожи ҳисобланади. У ислом дини фалсафасини ташкил қилган калом илми бўйича энг қимматли манбалардандир. Асарни илмий асосда ҳар томонлама чуқур ўрганиш ва ўзбек тилига таржима қилиш олимларимиз олдида турган энг муҳим вазифалардан бири. “Баҳрул-калом”нинг бир қанча қўлёзма ва босма нусхаларининг мавжудлиги ҳам унинг муҳим манбалардан эканлигидан далолат беради. Унинг қимматли қўлёзмаларидан бири Дубайдаги Жумъал-Мажид номли маданият ва мерос марказида (766-рақамдаги бу қўлёзма 1167 ҳижрий йилда кўчирилган), иккинчиси Дамашқдаги аз-Зоҳирия кутубхонаси

нинг қўлёзмалар бўлимида (4970-рақам остида), учинчиси Бағдоддаги “Мактабат ал-авқоф” да (4365-рақамда), тўртинчиси Қоҳирадаги машҳур “Дор ал-кутуб” нинг (113-рақамда) қўлёзмалар бўлимида сақланади. Ушбу қўлёзманинг 950 ҳижрий (1544 милодий) йилда оддий хат билан кўчирилган бошқа бир нусхаси Искандариянинг “ал-Мактабат ал-баладийя” номли кутубхонасида (2109-рақамда) мавжуд. Асар муҳим манба сифатида икки марта, 1886 йили Бағдодда, 1908 йили Қоҳирада чоп этилган. Лекин ушбу нашрлар тадқиқотсиз амалга оширилган бўлиб, фақат асар матнидан иборат.

“Баҳрул-калом”га айрим шарҳлар ҳам битилган. Жумладан, олим Бадруддин Ҳасан ибн Абу Бакр Аҳмад ал-Мақдисий (1415 йили вафот этган) асарга бағишлаган шарҳини “Ғоят ал-маром фи шарҳи “Баҳр ал-калом” деб атаган. Бу шарҳнинг бир қўлёзмаси Қоҳирадаги “Дор ал-кутуб” (123-рақамда), бошқаси (1118 ҳижрий — 1697 милодий йилда кўчирилган бу қўлёзма 2368-рақам остида) Мисрдаги “Ал-мактабат ал-хадйавийя”да сақланади. Таниқли араб олими Хожи Халифа ўзининг машҳур “Кашф аз-зунун” асарида “Баҳрул-калом”га ёзилган фақат шу шарҳ ҳақида зикр қилган, холос.

Сирасини айтганда, буюк ватандошимиз Абул-Муъин ан-Насафий ҳаёти ва унинг илмий меросини ҳар томонлама чуқур ўрганиш маданиятимиз тарихини ёритишда катта аҳамиятга эгадир.

Имом ал-Мотуридий таълимотининг дунё миқёсида, айниқса, мусулмон оламида кенг қўламда тарқалишида унинг шоғирдлари ва издошларининг ҳиссаси катта бўлди. Аллома таълимотининг бугун мазмун-моҳиятини муфассал шарҳлаб, унинг том маънода муҳим бир таълимот сифатида эътироф этилишида улкан хизмат кўрсатган олимлардан бири шубҳасиз Абул-Муъин ан-Насафий ҳисобланади. Устози Абу Мансур ал-Мотуридий вафотидан саксон йил кейин дунёга келган ан-Насафий Имом ал-Мотуридийнинг калом илми соҳасидаги таълимотини ҳар томонлама асослаб баён қилиб, илмий далилларга таянган ҳолда унинг бугун моҳиятини муфассал равишда шарҳлаб берди.

Илмий адабиётларда қисқача «Табсират ал-адилла» номи билан машҳур бўлган бу асар тўлиғича «Табсират ал-адилла фи усул ад-дин ало тариқ ал-имом Аби Мансур ал-Мотуридий» («Дин усулларини Имом Абу Мансур ал-Мотуридий

тариқатиға биноан далиллар билан шарҳлаш”) деб аталади. Асар номидан ҳам кўриниб турганидек, бугун мазмун моҳияти билан Имом Абу Мансур ал-Мотуридий таълимотини далилларга таянган ҳолда шарҳлашга бағишланган.

Матълумки, Абу Мансур ал-Мотуридийнинг калом илмига бағишланган асосий асарларидан бири «Китоб ат-тавҳид» (Якка худолик ҳақида китоб) бўлиб, бу асар 1970 йилда Байрутда араб олими Фатхулла Хулайф томонидан нашр этилган. Ан-Насафийнинг «Табсират ал-адилла» асари Имом ал-Мотуридийнинг «Ат-Тавҳид» асаридан кейин мотуридийий таълимоти бўйича яратилган иккинчи асосий манба ҳисобланади. Калом илмининг масалалари батафсил ёритилганлиги ва ўз услубининг оддийлиги жиҳатидан «Табсират ал-адилла» айрим олимлар томонидан, ҳатто, «Китоб ат-тавҳид»га қараганда ҳам юқори баҳоланган. Бинобарин, комил ишонч билан айтишимиз мумкинки, Абул-Муъин ан-Насафийнинг ушбу асаридан бошқа бирорга ҳам асарда Имом ал-Мотуридийнинг калом илми соҳасидаги таълимоти шунчалик даражада мукаммал ҳолда ўз ифодасини топмаган.

Шу боисдан бўлса керак, илм аҳли ўртасида Абул-Муъин ан-Насафий оддийгина “Соҳиб ат-Табсира” (“Ат-Табсира”нинг муаллифи)лақаби билан ҳам машҳур бўлган.

Мавриди келганда шуни ҳам алоҳида таъкидлаш керакки, Имом ал-Мотуридий яшаб фаолият кўрсатган IX асрнинг иккинчи, X асрнинг биринчи ярмида калом илми энди пайдо бўлиб, унинг турли масалалари ҳали кенг кўламда идрок этилиб, қатъий бир таълимот сифатида қарор топмаган эди.

Ан-Насафий яшаган XI асрнинг иккинчи ярми ва XII асрнинг бошларида эса бу илм ўзининг юксак чўққисига кўтарилган эди. Шу боисдан ҳам “Ат-Табсира”да нафақат калом илмида мустақил мактаб яратган Имом ал-Мотуридий ва Имом ал-Ашъарийнинг бу илм соҳасидаги назариялари, балки бир қатор бошқа кўшлаб мутакаллимларнинг фикр-мулоҳазалари, уларнинг хилма-хил қарашлари ҳам атрофлича таҳлил қилиниб, илмий жиҳатдан тегишли баҳосини олган. Аъниқса, асарда Насафий яшаган даврда ҳам қисман мавжуд бўлган муътазила оқимининг вакиллари билан кескин баҳсу мунозаралар, уларнинг хато қарашларига далиллар билан исботланган раддиялар келтирилади. Шунингдек, асарда ўша пайтда ислом динида кенг тарқалган турли-

туман фирқалар ва тоифалар ҳамда ғайри исломий туруҳларга ҳам кескин жавоблар келтирилади. Энг муҳими муаллиф калом илми соҳасидаги бу йирик асарида мотуридиййа, анъариййа ва муътазилыййа оқимлари ўртасидаги асосий фарқларни далилларга таянган ҳолда алоҳида ажратиб кўрсатади.

Ҳажм жиҳатидан гоят катта (икки жилддан ташкил топган бу асар минг саҳифадан ортиқ) бўлган бу қимматли манба араб тилини ўрганиш бўйича француз илмий институти томонидан Даманқда икки жилдда (биринчи жилди 1990 йилда, иккинчи жилди 1993 йилда) нашр этилган.

Хулоса қилиб айтганда, “Табсират ал-адила”нинг ушбу биринчи наشري илмий нуқтаи назардан қимматли бир тадқиқот ҳисобланиб, уни ҳар томонлама тадқиқ этиб, ўзбек тилига таржима қилиш, буюк аллома Абу Мансур ал-Мотуридий асос солган мотуридиййа таълимотини чуқур ўрганишга ёрдам беради.

Абул-Муъин ан-Насафийнинг калом илмига оид яна бир асари “Китоб ат-тамҳид ли-қавоид ат-тавҳид” ҳисобланади.

Бу асар Қоҳирада 1986 йилда нашр этилган (ношир Ҳабибулло Ҳасан ал-Аҳмад). Калом илмининг йирик йўналишларидан бўлган имом Абу Мансур ал-Мотуридий асос солган ал-мотуридиййа таълимотининг дунё бўйлаб ёйилишида аллома Абул-Муъин ан-Насафийнинг ҳиссаси беқиёсдир. Бу борада, айниқса, унинг қаламига мансуб “Китоб ат-тамҳид ли қавоид ат-тавҳид” (Тавҳид (яккаҳудолик) қоидаларининг шарҳига оид китоб) асари алоҳида аҳамиятга эга. Асар икки катга қисмдан иборат бўлиб, ўз навбатида бу қисмлар ҳам боб ва фаслларга бўлинган. Масалан, биринчи қисмнинг дастлабки бобларида имом Абул-Муъин ан-Насафий яшаган давр, унинг ҳаёти ва фаолиятига доир маълумотлар келтирилади. Буларда ан-Насафий яшаб ўтган даврдаги сиёсий, ижтимоий ва илмий-маданий ҳаёт ўз аксини топган. Шундан кейин, ан-Насафий туғилган йили, унинг устозлари ва ўндан ортиқ шогирдлари ҳақида батафсил маълумотлар келтирилган. Тадқиқотнинг иккинчи қисмида ан-Насафийнинг “Китоб ат-тамҳид ли қавоид ат-тавҳид” асарининг матни келтирилиб, илмий равишда ҳар томонлама чуқур тадқиқ этилган. Дастлаб асарнинг муаллифи Абул-Муъин ан-Насафий ёнқалиги ишончли далиллар билан исботланади. Асарнинг қўлёзмалари ҳақида гапирилиб жаҳоннинг турли қўлёзма хазиналарида, асосан Миср ва Туркия кутубхоналарида унинг ет-

тита қўлёзмаси мавжудлиги таъкидланади. Муаллиф ушбу асарига ёзган муқаддимасида асарни ҳокимлардан бири унга аҳли ас-сунна вал-жамоанинг ақилдаси ҳақида бир китоб битиши хусусидаги илтимосига кўра битганлигини баён қилади. Шундан кейин, асарнинг мазмуни ва маъноси таҳлил қилиниб, жумладан, муаллиф билиш (маърифат) назариясининг йўл-йўриқларини баён қилади ва уларни уч хил тоифага ажратади:

- сезги аъзолари (бешта);
- ҳақиқий, ишончли ахборотлар;
- ақл-идрок орқали.

Муаллиф, шунингдек, имон-этиқод, имомлик (имомат) ва халифалик ҳақидаги ўз фикр-мулоҳазаларини баён қилган. Ушбу бобда билдирилган қарашларни хулоса қилиб айтиш мумкинки, Абул-Муъин ан-Насафий калом илми, айниқса, унинг асосчиларидан бири Абу Мансур ал-Мотуридий ғояларини ҳимоя қилиб, унинг кенг қўламда тарқалишига муносиб ҳисса қўшган алломалардан бири бўлган. Тадқиқотнинг иккинчи қисмида “Китоб ат-тамҳид ли қавоид ат-тавҳид” асари тўлигича келтирилиб, илмий таҳлил қилинган. Унда асар бобма-боб келтирилиб, ундаги оламнинг тузилиши, Аллоҳнинг зоту сифатлари, инсонда ирода эркинлигининг мавжудлиги, қабр азоби каби турли-туман масалалар ҳақида муаллифнинг фикрлари келтирилган, имом ан-Насафийнинг ҳидоят йўлидан адашган баъзи фирқалар ва гуруҳларга (масалан, жабариййя, хавориж, муътазилыййя) берган асосли раддиялари ҳам асарда ўз ифодасини топган. Умуман, Абул-Муъин ан-Насафий маънавиятимиз, маданиятимиз ривожига улкан ҳисса қўшган олим сифатида ўз қалбини топмоғи лозим.

МАҲМУД АЗ-ЗАМАХШАРИЙ (1075—1144)

Абул-Қосим Маҳмуд ибн Умар ибн Муҳаммад аз-Замахшарий ҳижрий 467 йил 27-ражаб чоршанба куни, милодий 1075 йил 19 мартда Хоразмнинг Замахшар қишлоғида таваллуд топган. Маҳмуд аз-Замахшарийнинг отаси унча бадавлат бўлмаса-да, ўз даврининг саводли, тақводор, диёнатли кишиси бўлган ва Замахшардаги бир масжидда имомлик қил-

ган эди. У хулқи-атвори яхши, ширинсухан ва ғоятда мурувватли киши бўлиб, бу фазилатлари билан эл орасида катта обрў-эътибор топган. Бўлғуси олимнинг онаси ҳам тақводор, диёнатли аёл бўлгани маълум.

Аз-Замахшарий дастлабки билимларни ўз отаси Умар ибн Аҳмаддан олди. Бир оёғи чўлоқ бўлиб қолгач, отаси тикувчилик ҳунарини эгалласин деб уни тикувчи устага шогирдликка бермоқчи бўлади. Аммо, ёшлигидан илмга интилган Маҳмуд отасидан ўзини мадрасага ўқинга юборишни илтимос қилади. Ўғлидаги илмга бўлган зўр ишгиёқни сезган ота унинг раъйига юрди. Ана шу пайтдан ёш толиби илм фаннинг турли соҳалари билан қизиқиб, уларни ноёб истеъдод ва ажойиб ижтиҳод била эгаллай бошлайди. Шу билан бир қаторда ўша даврда илм аҳллари орасида муҳим ҳисобланган хаттотлик санъати сиру асрорларини ҳам мукамал ўзлаштиради. Араб тарихчиси Ибн Ҳалликоннинг (1211—1288 й.й.) ёзишича: “Талабалик ёшига (12 ёшларга) етгач, ўз билимини ошириш ва ҳар томонлама мукамал билимга эга бўлиш мақсадида у Бухоро шаҳрига йўл олади. Чунки, Бухоро ўша пайтда, машҳур олим Абу Мансур ас-Саолибийнинг ибораси билан айтганда “Сомонийлар давридан бошлаб шон-шухрат макони, салтанат қабаси ва замонасининг илгор кишилари жамланган, ер юзи адиблари тўпланган ва ўз даврининг фозил кишилари йиғилган жой эди”.

Олимнинг шундан кейинги ҳаёти хорижий ўлкаларда кечди. Дастлаб у Хуросонга йўл олади. У ердаги давлат арбоблари билан боғланиб, уларга мадҳиялар бағишлайди. Шулардан бири Тожд-Давланинг ноиб-Мужируд-Давла Абул-Фатҳ Али бин ал-Хусайн ал-Ардистоний эди. Аз-Замахшарий грамматикага оид “Шарҳ абйат Сибавайҳ” ва “ал-Унмузаж” номли асарларини унга бағишлайди.

Сўнгра яна сафарга отланиб, салжуқийлар давлатининг пойтахти Исфаҳонга келади. Бу давлат султони Муҳаммад ибн Абул-Фатҳ Маликшоҳ адолатлилиги, гўзал хулқ-атвори ва жасурлиги билан машҳур эди. Аз-Замахшарий султоннинг хайрли ишларига бағишлаб мадҳиялар ёзди. Ўзининг “Муқддима тул-адаб” асарини эса Хоразмшоҳ Алоуддавла Абул-Музаффар Отғизининг илтимосига биноан ёзди ва унинг илм аҳллари ва адибларга нисбатан ғамхўрлигини алоҳида таъкидлайди.

1118 йилда аз-Замахшарий оғир бир дардга чалинади ва кўп азоб-укубаглардан кейин шифо топгач, эндиги умрини фақат илм-фанга, шоғирдлар етиштиришга бахшида этиб, асарлар яратишга астойдил азму қарор қилади. Тўла соғайгандан сўнг, яна сафарга чиқиб Бағдодда тўхтайдди. Бу шаҳар олимларидан сабоқ олиб, қизгин мунозараларда қатнашади.

Бир муддат Бағдодда яшагач, Маккага боради. Макка аҳли, унинг амири Абул-Ҳасан Али ибн Ҳамза аш-Шариф ал-Ҳасаний ибн Ваҳҳос аз-Замахшарийни яхши кутиб олади.

Маккада икки йил умр кечирган олим ватанига қайтди-да, бир неча йил Хоразмда яшаб, ижод билан машғул бўлади. Сўнгра яна илм талаби билан сафар ихтиёр этади. Дамашқ аҳли донишларидан баҳра олади, Маккаи мукаррамада уч йил туриб билим ва ижодий малакасини такомилга етказди. Айтмоқ зарурки, Ибн Ваҳҳос бу навбат ҳам аз-Замахшарийни илиқ қарши олиб, унга гоётда иззат-икром кўрсатади. Амирнинг самимий ёрдамидан илҳомланган аз-Замахшарий ўзининг Куръони карим тафсирига бағишланган машҳур “Ал-Кашшоф”ини ёзиб тугатади. Сўнгра Хоразмга қайтиб келиб, ижод билан машғул бўлади ва 583 йилнинг арафа кечаси (милодий 1144 йил) Журжон (ҳозирги Кўҳна Урганчда)да вафот этади.

Маҳмуд аз-Замахшарий илм истаб Хуросон, Шом, Ҳижоз каби шаҳарларда бўлганида ўша даврнинг машҳур олимларидан сабоқ олди, улар билан илмий, ижодий мунозараларда иштирок этди. Дўстона, самарали ҳамкорлик ишларини боғлади.

Алломанинг кўплаб шоғирдлари бўлган. Айниқса, Маккада яшаган найтларида ислом оламининг турли бурчакларидан келган зиёратчилар ибодат билан бирга зоти комилдан илм олар эдилар. Унинг устозлари ҳамда шоғирдлари турли миллатларга мансуб бўлган. Илм йўлида аз-Замахшарий том маънода ҳақиқий байналмилаллик фазилатларини намойён қилган бағри кенг инсондир. Чунончи, бу фозил кишидан Замахшарда, Хоразм, Табаристон, Абиварда, Ҳалаб, Самарқанд ва бошқа шаҳарларда бевосита сабоқ олган шоғирдларидан ташқари, етук асарларини мутолаа қилиб, илм ўрганганлари тўғайли ўзини аз-Замахшарийнинг шоғирдидан деб ҳисоблаганлар, яъни, барини ғойибона тутганлар ислом оламида бисёр эди.

Аз-Замахшарий Куръони карим тили — араб тилига ёш-лигидан катта ҳавас ва иштиёқ билан қаради. Арабларнинг ҳаёти ва урф-одатларини, турли лаҳжаларини йиллар давомида чуқур ўрганди. Бу ҳаракатлар араб тилининг грамматикаси, лексикаси, умуман араб тилшунослигига оид бир қанча муҳим асарларнинг яратилишига олиб келди. Унинг шу йўналишда ёзилган “Муқаддаматул-адаб”, “Ал-Муфассал”, “Асосул-балоға” каби йирик асарларининг жумлаи жаҳонга донғи кетган. Арабларнинг ўзи ҳам “Агар хоразмлик шу кўса, чўлоқ бўлмаганда, араблар ўз тилларини билмас эдилар!”, деб аллюмага юксак баҳо берганларки, бу эътирофнинг ўзи ҳар қандай таърифдан баланд туради. Аз-Замахшарий ижоди билан танишар эканмиз, яна бир ибратли ҳолнинг шохиди бўламиз. У ўздан олдин яшаган қатор адиб ва олимларнинг илмий фаолиятини, ижодини кунг билан ўрганади, уларнинг услуб ва маҳоратидан унумли фойдаланган, айниқса, йирик араб файласуфи ва адиблари ал-Жоҳиз (869 йилда вафот этган) ва ал-Ҳаририй (1054—1122 йиллар)нинг ижодларига катта баҳо берган эди.

Аллюма аз-Замахшарий ўз умрининг аксар қисмини хорижий юртларда, мусофирликда ўтказгани билан, ўз юрти Замахшар, ўз она ватани Хоразмни жуда қаттиқ севади, ҳақиқий ватаншарварлик ҳиссиётларини намоён қилгани ҳолда, унга малҳиялар бағишлаб, “Хоразм заминида шунчалик кўп фазилатлар мавжудки, дунёнинг бошқа бирор мамлакатида ҳам унақасини кўрмадим”, деб ўз ватани Хоразмни ифтихор билан таърифлайди.

Манбалар устоз тилшуноснинг табиати, феъл-атвори борасида шундай маълумот берадилар. Аллюма ҳазил-мутойибага мойил, ҳозиржавоб ва ўрни келса, у айбини эътироф этиб тан оладиган иродаси кучли инсон бўлган. Аз-Замахшарийга замондош олим, қатор асарлар муаллифи Абул-Фазл ал-Майдоний (вафоти 1124 й.) “Ал-Ҳодий ли шодий” (Дастлабки илм олувчиларга қўлланма) номли асар ёзади. Бу китоб мазмун моҳияти жиҳатидан фоят кенг қамровли бўлиб, мукамал билим олувчилар учун ҳам фойдали бўлгани учун асарнинг номи аз-Замахшарийга ёқмайди. Шу сабабли, у Майдонийга китобни номувофиқ номлаганини айтиб танбеҳ беради ва ўз асарларидан бирида “майдоний” сўзининг олдига “на” (яъни “шун”) ҳарфини қўйиб уни форсча “намийдо-

ний” (ҳеч нарсани тушунмайдиган, билмайдиган) атаб, мутойиба қилади.

Буюк аллома аз-Замахшарийнинг бой илмий ва адабий мероси Шарқда ҳам Фарбда ҳам азалдан қадрланган, ўрганилган, аксар асарлари бир неча хорижий тилларга таржима қилинган. Буюк мутафаккир бизга бой ва улкан илмий мерос қолдирган. Унинг асарлари мазмун жиҳатидан илм-фаннинг кўпгина соҳаларини қамраб олади. Олимнинг асарларини қуйидаги гуруҳларга бўлиш мумкин:

- а) диний илмлар;
- б) тафсиришунослик;
- в) луғатшунослик;
- г) грамматика;
- д) аруз;
- е) адабиёт;
- ж) мантиқ;
- з) география.

Аз-Замахшарий асарлари нафақат ўз даврида, балки то бизнинг давримизгача ҳам илмий аҳамиятини йўқотмаганлигини олимлар эътироф этишади. Маҳмуд аз-Замахшарий мусулмон дунёсида “Устозул-араб вал-ажам” (“Араб ва араб бўлмаган халқлар устози”), “Устозуд-дунё” (“Олам устози”), “Каъбатул-удабо” (“Адиблар каъбаси”), “Жоруллоҳ” (“Аллоҳнинг қўшниси”) каби шарафли номларга сазовор бўлган. Бу номлар олим илмий меросининг илмий-амалий аҳамиятидан келиб чиқиб берилган. Аз-Замахшарий илмий мероси узоқ муддат юртимизда ўрганилмай келинди, лекин араб, шарқ, фарб мамлакатларида уларни ўрганиш тўхтатилгани йўқ. Ўзбекистон мустақилликка эришгандан сўнг ушбу соҳада ҳам сезиларли ўзгариш рўй берди. Жумладан, алломанинг машҳур “Муқалламатиул-адаб”, “Унмузаж”, “Ал-фойиқ фил-ғарибил-ҳадис” каби асарлари ўрганилди ва улар юзасидан айрим тадқиқотлар яратилди.

Бироқ, аз-Замахшарий илмий мероси ҳали очилмаган кўриқ. Унинг асарлари айниқса мустақиллик йилларида муҳимроқ аҳамият касб этмоқда. Чунки, улар ёшларни иймон-этиқодли, маънавий етуқ, илмли инсон қилиб тарбиялашга хизмат қилади. Аз-Замахшарий ўзининг машҳур “Атвоқ аз-заҳаб фил-мавоиз вал-хутаб” — “Ўғит ва ва насиҳатлар

нинг олгин шодалари” номли асарида шундай ёзади: “Эй фарзанд! Аввало сен илми, одобли, сунгра тақводор бўлгин. Илм сенга ота, тақводорлик эса она бўлсин. Ўзингни доимо мана шу икки меҳрибон бағрида тутгин. Шундагина Тангри таоло сени доимо ўзи асрагай”.

Маҳмуд аз-Замахшарий илмий меросида “Ал-муфассал”, “Ал-Кашшоф”, “Муқаддаматул-адаб”, “Асосул-балого”, “Мақомот”, “Атвоқуз-заҳаб” каби ўлмас асарлари муҳим ўрин эгаллайди. Улар жаҳон тафаккури, маънавияти хазинасига дурдона асарлар сифатида киритилгандир.

“Ал-муфассал” ўзининг илмий аҳамияти, ҳажми билан Сибавайҳнинг “Китоб” идан кейинги ўринда турадиган манба бўлиб ҳисобланади. Ўз даврида Шом ҳокими Музаффариддин ушбу асарни ёд олган кишиларга беш минг кумуш тангадан инъом берган эди.

Аллома кенг қамровли тафаккур соҳиби бўлган. Фикри-мизни Хоразмшоҳ Алоуддавла Отсиз унга ўзининг бой, маъмур кутубхонаси учун китоб ёзиб беришни топширгани тасдиқлани мумкин. «Муқаддаматул-адаб» деб номланган бу асар фан, маданият, санъат, ижтимоий ҳаётнинг турли соҳалари бўйича маълумот берувчи қомусий манбадир. Энг эътиборлиси шундаки, маънавий меросимиз тарихида шунчалар шуҳрат топиб, бир неча тилларга таржима қилинган бу каби асар учрамайди. “Муқаддаматул-адаб”нинг арабча-форсча, арабча-туркий, арабча-хоразмийча, арабча-форсча-туркий, арабча-форсча-туркий-муғулий тиллардаги сўзлик киритилган қўлёзмалари мавжуд.

Олимнинг “Ал-Кашшоф” номи билан танилган машҳур тафсири ўзининг филологик таҳлили жиҳатидан бошқа тафсирилардан фарқланади. Мусулмон дунёсида мазкур тафсир ҳозирга қадар асосий манба сифатида ўқитиб келинмоқда.

Олимлар аз-Замахшарийнинг илмий мероси ҳақида турли маълумотлар берадилар. Яқин кунларга қадар унинг элликдан ортиқ асарлар ёзганлиги ҳақида маълумотга эга эдик. Энг янги сўнги манбалар алломанинг 66 та асари мавжудлигини қайд этмоқда.

Олим асарларини чуқур ва жиддий тадқиқ этиш, ўрганиш, улар билан элимизни яқиндан таништириш бугунги мустақиллик даврининг маънавият соҳасидаги энг муҳим ва долзарб вазифаларидан бири бўлиб ҳисобланади.

ХОЖА АБДУЛХОЛИҚ ФИЖДУВОНИЙ (ваф. 1142)

Абдулхолиқ Фиждувоний Хожа Юсуф Ҳамадонийнинг (ваф. 1142 й.) халифаларидан тўртинчиси бўлиб, хожагонлар тариқатининг асосчиси эди. Фиждувоний асос солган бу мактаб Марказий Осиёдаги тасаввуфнинг мустақил йўналиши бўлиб, кейинчалик нақшбандия тариқатининг асосчиси Баҳоуддин Нақшбанд томонидан тўлалигича қабул қилинган.

Абдулхолиқ Фиждувоний Бухоро вилоятининг Фиждувон даҳасида туғилган ва вафот қилган. У Бухородан олти фарсах (бир фарсах—6—7 чақирим) узоқликда жойланган. Отасининг исми Абдулжамил бўлиб, “имом” деган ном билан машҳур эди. У киши ўз даврининг улуғи, зоҳирий ва ботиний илмларнинг олими сифатида машҳур бўлган. Хожа Абдулхолиқнинг падари бузруквори ва волидаи муҳтарамаси Румда яшар эдилар. Онаси Рум подшоларининг авлодидан бўлган. Тақдир тақозоси сабабли Абдулжамил ўз оиласи билан Мовароуннаҳрга кўчиб келиб, Фиждувон шаҳрида турғун бўлади. Ҳазрати Хожа Абдулхолиқ шу ерда туғилиб, нашъу намо топади. Ёшлик айёмида Бухоро шаҳрига келиб, илм таҳсили билан машғул бўлади.

Манабаларда Абдулхолиқ Фиждувоний узун бўйли, гўзал юзли, нурли бир сиймо сифатида тасвирланади.

Мухлис Намангонийнинг “Тухфатул-обидин” асарида Абдулхолиқ Фиждувонийнинг камолот даражалари тарафнам қилинган қуйидаги назмлар келтирилган:

*Гулишани жаҳон ичра сарви навниҳолим бор,
Етмайин висолиға нолайу фиғоним бор,
Бор фурқати бирла қомати камоним бор,
Арз-додим айтарға салтанатли хоним бор,
Бошимга ҳумо янглиғ, шукур, соябоним бор,
Гавсу муришиди комил Хоҷсаи Жаҳрим бор.*

Абдулхолиқ Фиждувонийнинг устози имом Садриддин деган улуғ зот бўлиб, замон уламоларининг машҳурларидан эди. Кейинчалик, машҳур шайх Хожа Юсуф Ҳамадоний Бухорога келганидан сўнг, Хожа Абдулхолиқ унинг суҳбатидан баҳраманд бўлди.

Юсуф Ҳамадоний силсилаи шарифда тўққизинчи халқанинг пири муршиди эди. “Кутбул-аср”, “Шоҳи Ҳамадоний” деб эъзозланган бу зоти шарифнинг исми Абу Яъқуб Юсуф ибн Аюб Ҳамадонийдир. Бу зот 1050 йилда туғилиб, 1142 йилда Марива вафот этган. Қабри шу шаҳарда бўлиб, бу мавзе “Хуросон каъбаси” сифатида эъзозланади. Юсуф Ҳамадоний “Зийнатул-ҳаёт”, “Манозилу-соирин”, “Манозилу-соликин” ва бошқа асарлар муаллифидир. У Ҳирот, Балх, Самарқанд, Макка, Мадинада бўлган. Олим Бухорога келиб, мактаб очиб, сабоқ берган ва айни вақтда этикдўзлик касби билан шуғулланган. Ҳамадонийнинг қаламжолари Бухоронинг Корхона (Ўзбекистон) гузарида жойлашган бўлиб, бу кулбада Юсуф Ҳамадонийдан Барқий, Андоқий, Аҳмад Яссавий билан бирга Абдулҳолиқ Гиждувоний ҳам таълим олган.

Абдулҳолиқ Гиждувоний Марказий Осиёда илк тасаввуфий тариқат — Ҳожагон тариқати асосчисидир. Унинг таълимоти моҳияти “Маноқибнн Ҳожа Юсуф Ҳамадоний”, “Ибтидои жомеъ ал-калом”, “Васиятнома”, “Маслак ал-орифин”, “Рисолаи тариқат”, “Рисолаи саҳобия”, “Рисолаи шайх ан-шуъух ҳазрати Ҳожа Абу Юсуф Ҳамадоний”, “Мақсад ас-соликин” ва “Одоби тариқат” каби асарларида ёритилган.

Абдулҳолиқ Гиждувоний 1220 йилда вафот этган. Аллома қарашларининг шаклланишига маломатия таълимоти ва қаландария ҳаракати ўзининг сезиларли таъсирини ўтказган. У тасаввуф амалиётига биринчи бўлиб, “зикри дил” (зикри овоз чиқармасдан фикрий айтиш) тарзини киритди. Абдулҳолиқ Гиждувоний кишиларни ихтиёрий равишда дунёнинг молдий лаззатларидан тийилиб, камтарона ҳаёт кечиринишга, руҳни пок сақлашга чақирди. У ҳукмрон доиралар билан муомалага киришдан, давлат хизматидан ўзни тийишни тарғиб этди. Ўз муридлари учун жиддий равишда риоя этилишни шарт бўлган хатти-ҳаракат қоидаларини ишлаб чиқди. У хонақоҳлар қуриб, унда яшашни ҳам маъқул топмади. Усулий жиҳатдан мусиқа оҳанглари остида зикр тунишни, яъни самони тақиқламаган бўлса ҳам, бу нарса суфийларнинг диний ҳаётида камроқ бўлишини тарғиб қилди.

Абдулҳолиқ Гиждувоний ўз таълимотининг саккиз асосий қоидасини ишлаб чиқди. Кейинчалик Баҳоуддин Нақшбанд (1318—1389) бу қоидаларнинг барчасини қабул қилиб, унга

Ўзи уч қондани қўшиш билан янги суфийлик тариқати бўлган — нақшбандия ёки Нақшбандия-хожагонга асос солди.

Хожагонлар тариқати биносининг асоси ҳисобланган саккиз қондани Хожа Абдулҳолиқ қуйилагича ифодалаган: Ҳуш дар дам, назар бар қадам, сафар дар ватан, хилвати дар анжуман, ёдкард, бозганг, нигоҳдонг, ёддонг.

Булардан ўзга нарсаларнинг барчаси манманлик ва гурур ҳисобланади. Қолган учта қонда вуқуфи адалий, вуқуфи замоний ва вуқуфи қалбийдир.

“Ҳуш дар дам” демакнинг маъноси шуки, ичкаридан чиқаётган ҳар бир нафас огоҳлик ва ҳузур юзасидан бўлиши, гафлат унга ҳеч йўл топмаслиги керак.

“Назар бар қадам” дегани шуки, солик (тариқат йўлида юрувчининг) назари доим оёқ панжалари устида бўлсин, токи унинг назари сочилмасин ва кераксиз жойга тушмасин.

“Сафар дар ватан”нинг маъноси шуки, солик одамийликнинг табиатида сафар қилади, яъни одамийлик сифатидан фарингга сифатига ўтали, ёмонлик сифатидан яхшилик сифати томон кўчади.

“Хилват дар анжуман”, яъни танқи томондан халқ билан ички томондан Ҳақ билан бўлишидир.

“Ёдкард”, бу зикри лисоний (тил зикри) ёки зикри қалбий (дил зикри)дир.

“Бозганг” шундайки, зикр айтувчи тили ёки дилида калима тоййиба (ла илаҳа)ни айтганда, бу калима орқасидан “Худовандо, менинг мақсудим сенсан”, сўзини айтади. Бу бозганг калимаси ёмон фикрларни одамдан ҳайдовчидир. У зикрни ҳолис қилади. Зикрни ўзга нарсадан озод этади.

“Нигоҳдонг” — ҳар хил фикрлардан халос бўлиш, танқи оламдан ажратилиш учун ингилиш бўлиб, калимаи тоййиба-ни бир нафасда бир неча марта айтса ҳам, шу давр ичида ҳаёлини бошқа нарсаларга юбормаслик шартидир.

“Ёддонг” шундайки, ундан мақсад Ҳақ субҳаноҳу ва таолони доимо завқу шавқ билан ёдда тутиб, огоҳ бўлишидир. Баъзилар уни “Ғойиб бўлмайдиган ҳузур” деган ибора билан ҳам атайдилар.

“Вуқуфи замоний”. Хожа Баҳоуддин буюрадилар: “Мурид босиб ўтувчи йўл бўлган вуқуфи замоний (замондан воқиф бўлиш) шундайки, банда доимо ўз аҳволдан воқиф бўлиши, ҳар бир лаҳзада унинг сифати ва ҳоли қандай,

шукрга лойиқми ёки узрга лойиқми, бундан огоҳ бўлиши зарур”.

“Вуқуфи ададий”. Бу, зикрда адал (саноқ)га риоя қилин-дан иборатдир. Хожа Баҳоуддин буюрган эди: “Қалб зикрида адалга риоя этиш паришон бўлган хаёлларни қувиб, диққат-ни бир ерга жамлашдир”. Зикр айтувчи зикрни бир нафасда уч марта, беш марта, етти марта, то йигирма мартагача айтади, бунда тоқ сонларга риоя қилади.

“Вуқуфи қалбий”. Бу икки маънони ўз ичига олади. Бири шуки, зикр айтувчининг дили Ҳақ субҳанаҳу ва таолодан доимо огоҳ бўлади.

Иккинчи маъноси шуки, зикр айтувчи ўз тилидан воқиф бўлиши керак, яъни зикр пайтида мажозан дил деб аталувчи санобар барги шаклидаги бир парча гўнгга бутун диққатини қаратиши лозим ва бу парча гўнг чап кўкракда жойлашган бўлиб, уни зикр айтушга мажбур ва машғул қилмоқ керак, уни зикр ва фикрдан гофил бўлишига йўл қўймаслик зарур. Ҳазрати Хожа Баҳоуддин зикрда нафасни ичга ютиш ва адал (сон)га риоя қилишни лозим ҳисобламас эди, аммо айтилган икки маънони ўз ичига олган вуқуфи қалбийни муҳим деб ҳисоблардилар ва лозим деб билардилар. Чунки, зикрдан кўзланган асосий мақсад вуқуфи қалбийдир. Умуман, Абдулҳолиқ Ғиждувонийнинг тариқатига эндигина эътибор бериб ўрганилмоқда, таълимотининг мазмун-моҳиятини чуқурроқ очиниш гадаги вазифалардандир.

БУРҲОНУДДИН АЛ-МАРҒИНОНИЙ (1123—1197)

XII аср бошларида гўзал Фарғонанинг Марғилон шаҳрига тегишли Риштон қишлоғида 1123 йили, ўз даврининг буюк фақиҳларидан бўлимин Абу Бакр ибн Абдужалил ибн ал-Ҳалил оиласида соғлом ва истеъдодли бир гўдак тугилиб, ҳаёт майдонига қадам қўйди.

Уни Али ибн Абу Бакр деб атадилар.

Али ибн Абу Бакр ёшлигиданоқ оила аъзолари меҳру муҳаббатини қозониб ўзига хос хислатлари билан бошқалардан ажралиб турарди. Туғма истеъдол, табиий лаёқат, сезгир руҳ, тушуниш ва англаш учун ҳаракат унинг юриш туришидан кўзга ташланарди.

Отаси Абу Бакр боланинг биринчи мураббийи вазифасини ўз зиммасига олиб, уни камолга етказиш учун барча керакли шарт-шароитни яратиб берди.

Али ибн Абу Бакр ёшлигидан бор куч-гайрати, ижтиҳодини илм ўрганишга сарф этди. Ўша даврнинг машҳур алломалари, атоқли фақиҳ ва олимларидан дарс олди. Нафақат шариат илмлари, балки ўз даврининг барча ижтимоий-фалсафий фанларини ўзлаштириб, илмий ижод йўлига қадам қўйди.

У барча фанларни ўрганиш, барча соҳаларда асар ёзиш воситаси бўлган араб тили ва адабиётини ниҳоят олий меъёردа ўрганди. Унинг бу соҳадаги ажойиб лаёқати ва қобилиятини унинг асарлари, айниқса, “Ҳидоя”да кўриш мумкин.

Илм ўрганиш йўлида ёш олимнинг тинимсиз саъй-ҳаракати ва баркамол шахсияти қирраларининг очилиши барчанинг диққат марказида бўлгани учун, Шайхулислом, Имоми хумом ва Бурҳонуддин лақаблари унинг тўлиқ исми шарифи Али ибн Абу Бакр ибн Абдужалил ибн ал-Халил ал-Фарғоний ал-Марғинонийга қўшилиб айтиладиган бўлди.

Имоми Хумом деганда олий иродали ва юксак ҳимматли дин раҳбари назарда тутилади, Бурҳонуддин эса диний ишлар ва шариат илмлари бўйича ҳар бир сўзи ҳужжат ва бурҳон, яъни қатъий далил даражасида турган олимни ифодалайди.

Абдулҳай Лакнавий унинг насаби Абу Бакр Сиддиққа бориб тақалади деб таъкидлаган.

Ал-Марғиноний тинимсиз саъй-ҳаракат ва узоқ муддат сайру сафар жараёнида, ўша асрнинг илм даргоҳларига бориб эшик қоқди. 33 ёшида 544 ҳижрий (1150 милодий) йили ҳаж сафарига жўнаб, аввал Каъбатулло, сўнгра ҳазрат Муҳаммад (С.А.В.) қабрларини зиёрат қилиш шарафига муяссар бўлди.

Илоҳий ваҳй маркази Макка ва ислом давлатининг биринчи пойтахти, пайгамбар саҳобалари шаҳри бўлмиш Мадинада машҳур фақиҳлар, муҳаддислар ва муфассирлар билан учрашиб тажриба оширди.

Олим баракали сафар жараёнида Туркистондан тортиб Хуросон, Эрон, Ироқ ва Арабистон ўлкаларида таниқли олимлар билан суҳбат ўтказди. Ислом энциклопедиясида ёзилишича у, ўз ҳаёти даврида ўқиган ва кўрган нарсаларини ўша

даврда расм бўлганидек алоҳида дафтарларда ёзиб қайтган экан, лекин афсуски, ушбу қўлёзмалар бизгача етиб келмаган.

Ал-Марғинонийнинг илмий мақоми

Бурҳонуддин ал-Марғинонийнинг бундай юксак илмий даражага кўтарилиши, буюк фақиҳ ва ҳуқуқшунос бўлиб, ўз даврининг йирик алимаси сифатида танилишига нима-лар сабаб бўлган эди?

Биз турли тилларда ёзилган турли манбалар ва унинг асарларини кўздан кечиргандан кейин, мазкур омишлар қуйидагилардан иборат деган хулосага келдик:

Биринчидан, Бурҳонуддин ал-Марғиноний олий истеъдод ва юксак тафаккур эгаси бўлгани ҳолда, илму фан шайдоси эди. Тинимсиз изланиш, янгиликларга интилиш, узилишга йўл қўймасдан давомдор ўрганиш унинг ажралмас хислатларидан эди. Фанга қизиқиш уни узоқ сафарларга йўллаб, асосий фанларни ўзлаштириш учун имкон яратиб берди.

Иккинчидан, у яшаган давр Шарқ Ренессанси (уйғонинг даври) биринчи босқичининг охири юз йиллиги -- XII аср, яъни Марказий Осиёда жамиятнинг тараққиёти ва фикҳ илми (ислом ҳуқуқи)га зарурат туғиладиган бир даврга тўғри келди. Шу сабабли фикҳ илми бўйича у яратган асарлар, айниқса “Ал-Ҳидоя” китоби, ушбу даврда тез-тез юз бериб турадиган янги-янги муаммоларни ечиб беришга қаратилган эди.

Учинчидан, Қорахонийлар даврида айрим сабабларга кўра, Хуросон билан алоқалар сусайгани туфайли, Мовароуннаҳр олимлари ўзларига таянган ҳолда фикҳ илмига катта ҳисса қўша бошладилар. Қорахонийлар даврида 300 га яқин йирик фақиҳлар мавжуд бўлиб, 150 дан кўпроқ ҳуқуқий асарлар, 20 та фатоволар ёзилган эди, улардан 98 фоизи ҳанафий мазҳабига тегишли бўлган.

XII аср ва XIII аср бошларида биргина бухоролик Садрижаҳон Бурҳонуддин Муҳаммад ва унинг авлодлари ҳимоясида 6000 фақиҳ ҳаёт кечириб, илмий фаолият билан машғул экан.

Бундай гуллаган муҳитда ҳаёт кечириш ал-Марғинонийга илмий ютуқларга эришиш учун қулай шароит яратиб берди.

Тўртинчидап, ал-Марғинонийнинг Абу Ҳанифа Нуъмон ибн Собит мазҳабига мансублиги ҳам унинг камолот даражасига кўтарилиши учун катта омил бўлиб хизмат қилди. Негаки, ҳанафий мазҳаби шариатнинг учта асосий манбаи, яъни Қуръон, Ҳадис ва Ижмодан кейин, тўртинчи манба бўлмиш Қиёс, яъни ақлий манбага бошқа мазҳабларга нисбатан кўпроқ эътибор қаратгани билан ажралиб туради. Шунингдек, Абу Ҳанифа мазҳаби қиёснинг иккинчи тури бўлмиш истеҳсон, яъни қиёсни тарк этиб, одамлар манфаатига мос келадиган томонни устуни қўйиш тамойилини жуда кўп қўллагани туфайли, кўп қулайликлар яратиб беради. Халқ ҳаётига сингиб кетган урфу одат ушбу мазҳабнинг қўшимча манбаи сифатида қўлланади. Турк энциклопедист олими Шамсуддин Сомийнинг машҳур асари «Қомусул-аълом»да таъкидланишича, у 60000 дан 80000 гача ҳуқуқий муаммоларни ҳал қилиб берган экан.

Ал-Марғиноний ушбу мазҳабнинг кенг доираси ичида сон-саноксиз ҳуқуқий масалаларни ҳал қилиш йўлларини топиб олишга муваффақ бўлди. Раъй (Шахсий фикр) ва Қиёс (Таққослаб ўрганиш)га суънини Марғинонийга ўз малакасини ошириб, ислом ҳуқуқи фалсафасининг туб моҳиятига етиб бориш ва эркинлик билан мазҳабнинг белгиланган ҳудудида фикр юритиш учун қулай имконият яратиб берди. Айрим олимлар уни мазҳаб доирасида Мужтаҳид деб билганлар.

Буюк аъломаларнинг дарс ҳалқасида ўтириб таҳсил олиши, юрак ҳаракатдан қолмагунча сабрсизлик ва изтироб билан ҳақиқатни қидириши “бешикдан лаҳадгача илм ўрганишиз” деган пайгамбаримиз ҳадисларига амал қилиш эди.

Ал-Марғиноний асарлари

Шайхулислом ал-Марғиноний кўп асарлар муаллифи. Уларнинг ҳар бири ўз ўрнида катта илмий аҳамиятга эга. Манбаларда қайд этилишича улардан бизга маълум бўлганлари қуйидагилардан иборат:

1. Нашрул-мазҳаб (Мазҳаб тарқалиши бўйича китоб).
2. Китобу таносукил-хос, ёки фи-маносикил-ҳаж (Ҳаж ибодатига оид китоб).
3. Китоб фил-фароиз (Мерос масалалари ҳақида китоб).
4. Ат-тажнис вал-мазил (иккига ҳуқуқий муаммолар ечимига бағишлаб ёзилган китоб).

5. Мухторот ан-навозил.

6. Мазидун фил-фуруъил — Ҳанафия (Ҳанафий мазҳаби бўйича фикҳ тармоқларига қўшимча).

7. Муҳаммад ибн Ҳасан аш-Шайбонийнинг ал-Жомий ал-кабир номли асарининг шарҳи.

8. Бидоятул-мубтадий (Фикҳ илмига кириш учун бошланғич китоб).

9. Кифоятул-мунтаҳий (Тугатувчини қониқтирувчи китоб) — Бидоятул-мубтадийга ёзилган 8 жилдлик катта шарҳ.

10. Ал-Ҳидоя фи фуруъил-фикҳ (Ҳуқуқ тармоқлари бўйича йўлланма) ал-Марғинонийнинг шох асари бўлиб, “Бидоятул-мубтадий”га ёзилган тўрт жилдлик ўртача шарҳдан иборат.

Айтиб ўтилган 10 та асардан айримлари йўқолган, қолганларининг аксарияти турли кутубхоналарда мавжуд бўлиб, айримлари нашр этилган.

Мазкур асарларнинг ҳар бири ўзига хос аҳамиятга эга бўлиб, муаллиф учун катта шухрат, иззат ва ҳурмат келтирган, айниқса учта охири асарнинг ҳар бири, ўзига хос яратилиш тарихига эга. Биз бу ҳақда бир оз тўхталиб ўтамиз:

Муаллиф “Бидоятул-мубтадий”ни аш-Шайбонийнинг “Ал-Жомий ас-сағир” асари ва Ал-Кудурийнинг “Мухтасар” китобини бирлангириб, ягона қисқартирилган фикҳий китоб шаклида ёзган ва уни ёзишда табаррук бўлсин деб, аш-Шайбоний услубидан фойдаланган ҳолда масалаларни тартибга солган.

Муаллиф “Бидоятул-мубтадий”нинг ниҳоят қисқалигини эътиборга олиб, унга аввал 8 жилдлик йирик шарҳ ёзди ва уни “Кифоятул-мунтаҳий” (“Яқинловчини қониқтирувчи китоб”) деб атади. Бироқ, кейинчалик саккиз жилдлик бу йирик ҳажмли шарҳдан фойдаланиш мураккаб бўлади деган фикрга боради ва уни қайтадан ўртача андозага солиб қайта ёзиб чиқди. Ушбу асарни ёзиш муаллиф учун осон кечмади. Шайх Акмалуддиннинг қайд этишича, бу иш унинг 13 йиллик ҳаётини қамраб олган. Муаллиф янги асарни яратиш учун ўзининг бутун куч ва истеъдодини ишга солди. Лакнавийнинг манбаларга таяниб ёзишича, у 13 йил (асарни ёзиш муддати) давомида рўза тугарди. Чунки рўза илсинга руҳий куч бағишлайди ва фикрни жамланга ёрдам беради.

Бурҳонуддин ал-Марғиноний “Ал-Ҳидоя” асарида ҳуқуқий муаммоларни ечиш жараёнида факат тўртта асосий

мазҳаб (ҳанафий, моликий, шофий ва ҳанбалӣ)гагина эмас, балки ҳозирча ўз ўрнини бошқа мазҳабларга бўшатган Зоҳирий ва Авзоий мазҳабларига доир фикру мулоҳазаларни ҳам ўрни келганда текшириб ўтади ва ҳар бири ҳақида ўз нуқтаи назарини билдирди. Ушбу нуқтаи назардан “Ал-Ҳидоя” буюк ватандошимиз Абу Зайд ад-Дабусий томонидан асос солинган “Илмул-хилоф”ни кенг қўламда ўрганиш учун ҳам муҳим ва эътиборли манба ҳисобланади. Айни ҳолда уни охири даврда янги бир фан сифатида юзага келган “қиёсий ҳуқуқ”нинг ўзига хос амалий бир шакли деб эътибор бериш мумкин. Шунингдек, бу асарни ислом ҳуқуқи фалсафаси ва кейинги даврларда кенг ривожланган “ҳуқуқ фалсафаси” фанининг манбаларидан бири деб қабул қилсак, тўғри хулоса чиқарган бўламиз.

Бурҳонуддин ал-Марғинонийнинг шоҳ асари бўлмиш “Ал-Ҳидоя” энг мўътабар ҳуқуқий қўлланма сифатида саккиз асрдан буён бутун ислом дунёси, айниқса, Марказий Осиё мамлакатлари, Ҳиндистон ярим ороли, Туркия, кўпгина араб мамлакатлари ва барча ислом ўлкалари учун энг дақиқ ва ишонarli манбалардан бири вазифасини ўтаб келмоқда.

“Ал-Ҳидоя” Миср Араб Республикасидаги энг қадимий дорулфунун “Ал-Азҳар”, Афғонистон Ислам дорулфунуни, Қобул дорул-улуми, Ҳиндистон Алигарх университети, “Девбанд” дорул-улуми, бошқа ислом мамлакатлари олий ўқув юр்தларининг ўқув дастурларига киритилган. Бу улуг китоб қонун тузиш тизимини ривожлантириш учун асосий манбалардан бўлиб қўлланиб келинмоқда. “Ал-Ҳидоя” ва унинг қисқартмалари устидан ёзилган шарҳлар сони 50 дан ошди.

“Ал-Ҳидоя” 1776 йили ҳиндистонлик таржимон Гулом Яҳёхон томонидан форс тилига таржима қилинди. Ушбу таржима 1807 йил Калкутта шаҳрида чоп этилган. Таажжуб жойи шундаки, “Ал-Ҳидоя” биринчи марта араб ёки форс тилида эмас, балки инглиз олими Чарльс Хамилтон таржимаси асосида инглиз тилида 1791 йил Лондонда нашр этилган. Охириги марта инглиз таржимаси 1982 йил Лохурда босмадан чиққан.

Рус олими Гродеков “Ал-Ҳидоя”ни инглизчадан рус тилига таржима қилиб, 1893 йил Тошкентда нашрдан чиқарди.

“Ал-Ҳидоя”нинг русча таржимаси нуехалари камайиб, йўқолиш даражасига етган эди. Шу сабабли, 1994 йили про

фессор Акмал Саидов томонидан унинг биринчи жилди катта миқдорда нашр қилиниши гоаят муҳим ва хайрли иш бўлди.

“Ал-Ҳидоя”нинг араб тилидан ўзбек тилига тўғридан-тўғри таржимаси Салоҳиддин Муҳиддинов раҳбарлигида амалга оширилиб, биринчи жилди 2000 йил чоп этилди.

Манбаларда зикр этилишича, ал-Марғиноний кўпроқ муддат Самарқандда истиқомат қилган, умрининг охиригача ушарда ижод билан шуғулланиб, сешанба кечаси, зул-ҳижжа ойининг 14 куни 593 ҳ.й. (1196—97 м.й.) Самарқандда ҳаётдан кўз юмган. Шомий “Радул-мухтор”да ёзилишича 400 га яқин Муҳаммад номли олимлар дафн этилган “Турбатул-Муҳаммадийин” (ҳозирги Чокарлиза ҳудуди) қабристонига дафн этилган.

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, Бурҳонуддин ал-Марғиноний ислом ҳуқуқшунослиги тарихида чуқур из қолдирган, XII асрдан буён дунё ҳуқуқшунослари диққатини ўз ватани Риштон, Марғилон, Фарғона — Ўзбекистонга жалб этиб келган буюк аллома ва иқтидорли фақиҳдир. Унинг шоҳ асари — “Ал-Ҳидоя” китоби, мумтоз фикҳий асар сифатида ўз аҳамиятини сақлаб қолади.

НАЖМИДДИН КУБРО (1145—1221)

XII—XIII асрлар тасаввуф оламининг ёрқин юлдузларидан бири Нажмиддин Кубро Аҳмад ибн Умар ибн Муҳаммад Хивақий 540 ҳижрий (1145 м.) йили Хоразмнинг Хива шаҳрида туғилиб вояга етган эди.

Абулжанноб куняси, Нажмиддин, ат-Томматул-кубро ва Валигарош шайх (валилар етиштирувчи шайх) лақаблари билан шуҳрат қозонган бу мутафаккир, ориф ва суфий, фақатгина тасаввуфга хос бўлган таълимотлар билан чекланиб қолмай, ўз замонасининг барча илм-фанларини ўзлаштириш йўлида машаққатли сафарлар қилиб, шаҳардан шаҳарга билим изидан юрди, “Илм Хигойда бўлса ҳам, уни изланг” ва “Бениқдан лаҳадгача билим ўрганинг”, деган ҳадислар мазмунига чин кўнгилдан ишонган бу илм шайхдоси ҳаётининг охириги дақиқаларигача ушбу йўлдан озмади.

Нажмиддин Кубро ёшлигидан сафарга қизиқиб, кўп ўлкаларни кезди ва Мисрга боради, у ерда машҳур суфий шайх

Рўзбехон Ваззон ал-Мисрий билан танишиб, унга иродат қўлини беради ва унинг пазари остида оғир риёзат босқичларини ўтади.

Ёш Аҳмад ибн Умар ўз иродаси, истейдоди ва қатъийлиги билан шайхнинг диққатини ўзига тортиб, унинг ишонч ва ҳурматига сазовор бўлди ва кўп ўтмай унинг қизига уйланди, бир неча йил Мисрда яшаб, Рўзбехон қизидан иккита ўғил кўрди.

Нажмиддин Кубро илм излаб Табриз шаҳрига боради ва у ерда имом Абу Мансур Ҳафда деган калом олимидан дарс олади. Шунингдек, Табризда шайх Бобо Фараж Табризий, Аммор Ясир, Исмоил Қасрий каби улкан мугасаввиф доғнишмандлардан тасаввуфга оид кўшгина зоҳирий ва ботиний илмларни эгаллайди. Нажмиддин Кубро Исмоил Қасрийнинг қўлидан хирқа кийиб, ўзининг биринчи шайхи Рўзбехон ал-Мисрий ёнига қайтиб боради.

Шайх Рўзбехон Нажмиддин тасаввуф асосларини бугундай англаб олганини кўриб, уни она юрти Хоразмга бориб, тасаввуф таълимотини тарқатиш йўлида фаолият кўрсатишга даъват қилади. Нажмиддин унинг буйруғига биноан, ўз оиласи билан, она юртига қайтиб келди. У ерда жойлашгандан кейин бир хонақо таъсис этиб, манбаларда “ат-Тариқат-туз-заҳабия”, яъни “Олтин тариқат” номи билан ҳам зикр этилган. Кубравия тариқатига асос солди ва ушбу тариқатга оид ирфоний таълимотларни талқин эта бошлади.

Кўп ўтмай, янги тариқат асосчисининг теваратига кўлаб шогирд ва муридлар йиғилиб, бу йўлга қадам қўйдилар. Улардан XII—XIII асрларнинг бир қатор машҳур суфийлари камолга етишиб, муршид ва вали сифатида танилдилар.

Али Акбар Деҳхудонинг машҳур “Луғатнома”сида келтирилишича, беҳад зийракликлари ва туганмас заковатлари тўғрисида ҳар қандай муаммоли масалани сўралганда ҳал қилиб бериб у киши билан баҳс-мунозара қилган киши устидан голиб чиқар эдилар, шу боис у кишини «ат-Томматул-Кубро» (буюк офат) деб атаганлар. Шамсиддин Сомийнинг ёзишича, бора-бора “ат-Томма” сўзи сўзлашув жараёнида тарқатилиб, “ал-Кубро” (буюк) сўзи унинг лақаби, яъни Нажмуддин Кубронинг ажралмас қисми бўлиб келмоқда.

Абулжанноб куняси билан аталишларига сабаб эса, у кишининг дунёвий икир-чикирлардан узоқ турганликлар эди.

Ул зотнинг “Валиларонг” (“Валиларни парваринлаб етиштирувчи”) деб аталишлари умрлари давомида ўн икки кишини ўз муридликларига қабул қилиб, уларнинг барчасини шайх даражасига етказганликларидир.

Нажмиддин Кубронинг Хоразмдаги сўнги ҳаёти ўта оғир, шиддатли ва мураккаб шароитда кечди. Бу даврда турли ички ва ташқи омиллар туфайли мўғулларнинг Туркистонга қилаётган ҳамлалари кучайиб, Чингизхон лашкарбошилари Мовароуннаҳрдаги йирик шаҳарларни бирин-кетин беаёв босиб олишга муваффақ бўлган эдилар. 1221 йилнинг июл ойида Чингизхон лашкарбониларидан бири Хулағухон ўзининг ёш ўғли, тумонат лашкари билан Урганч қалъасини ўраб олади. Урганч шаҳри қамал ичида қолиб, аҳоли ниҳоятда оғир шароитда азоб чекаётган бир аспода мункиллаб қолган, етмишдан ошган Нажмиддин Кубро халқ орасидан лашкар тўшлаб, қўлида қурол билан қалъани бир неча кун давомида душман ҳамлаларидан сақлаб туради. У мўғул босқинчиларига қарши ўз муридлари билан шиддатли жангга кириб, шаҳид бўлади. Ушбу воқеа 10-жумодул-аввал 618 ҳижрий — 1221 милодий йилнинг июл ойида содир бўлган эди.

Манбаларда айтилишича, Чингизхон шайх Нажмиддин Кубронинг машҳурлигини эшитиб, Хоразмга ҳужум қилишдан олдин, у кишига чопар юбориб, “Мен Хоразмни қатлиом қилмоқчиман, шунинг учун Сиздек улуғвор шахс шаҳарни тарк этиб, ундан чиқиб кетишингизни сўрайман”, деган. Аммо шайх унга жавобан: “Мен етмиш олти йил умрим давомида хоразмликлар билан турмушнинг аччиқ-чучугини бирга тотганман. Энди улар бошига бало-қазо ёғилаётган пайтда қочсам мурувватдан бўлмайди”, деган. Бу воқеа 618 ҳижрий — 1221 милодий йилда рўй берган.

Нажмиддин Кубронинг қabri борасида манбаларда зиддиятлар мавжуд. Баъзилар, масалан, доктор М. Муин унинг мазори мавжуд эмас деса, араб сайёҳи Ибн Баттута ўз саёҳатномасида қуйидагидек маълумот беради: “Хоразмдан чиқаверишда бир зовия бор. У энг буюк авлиёлардан бири бўлмиш Нажмиддин Кубро қabri узра бунёд этилган. Бу ерда зиёратчилар учун таом тайёрланади. Хоразмнинг обрўли кишиларидан бўлмиш муларрис Сайфиддин ибн Асаба зовияда шайхлик қилади”.

Нажмиддин Кубро бир печа илмий асарлар ва рубоийлар ёзган. У ўз қаранларини араб тилида ёзган бир қатор рисолаларида баён қилган. Улардан асосийлари: “Шарҳ ас-суннати вал-масолиҳ” (Суннат ва эзуликлар шарҳи), “Ал-усул ал-аншара” (Ўнга асосий қоида), “Рисолатун фи-с-сулук” (Сулук ҳақида рисола), “Рисолатун-турук” (Худога эришни йўллари ҳақида рисола), “Таволиъут-танвир” (Ёригиш юлдузлари, ёғду манбалари), “Фавоихул-жамол” (Гузалик бошланишлари), “Ал-хоиф ал-хоим ан лавматил-лоим” (Маломат қилувчининг маломатидан қўрққан ошиқ), “Ҳидоятун-толибин” (Изланувчиларга тўғри йўл кўрсатиш), “Одобул-муридин” (Муридлар одоби), “Сакинатус-солиҳин” (Солиҳ кишиларнинг виқор ва ороми), “Вусулу ила Аллоҳ” (Аллоҳга эришиш), “Минҳожус-соликин” (Соликларнинг йўл-йўриқлари), “Истилоҳус-суфия” (Тасаввуф истилоҳлари-атамалари), “Одобус-сулук” (Сулук одоби ҳақида), Тафсир (12 жилдлик).

Нажмиддин Кубронинг кўп йиллар давомида йиққан маълумотлари, турли фанлар соҳасида эришган муваффақиятлари, унинг кенг кўламда қўлга киритган тажрибалари натижаси сифатида “Кубровия” тариқати юзага келди. Ушбу тариқат унинг асосчиси томонидан “Тарикун-шаттор”, яъни бебоклар, қўркувеиз ва парвосизлар йўли деб ҳам аталган. Нажмиддин Кубро “Рисолатун-турук” асарида ўз тариқатининг 10 та асосий қоидасини изоҳлаб бериб, бошқа йўлларга нисбатан унинг юксаклиги ва ҳақиқатга яқинлигини таъкидлайди. Рисола қуйидагидек бошланади: “Тангрига бориш йўллари ҳалойиқ нафаси сонига тенгдир. Биз шарҳламоқчи бўлган йўлимиз йўлларнинг энг аниги, энг яқини ва энг тўғрисишдир”.

Шундан кейин муаллиф сонсиз йўлларни учта асосий йўлга ажратади. Улардан ҳар бирини унга хос бўлган хусусиятлари билан изоҳлаб ўтади ва учинчи йўл ҳақида қуйидагидек маълумот беради:

“Йўлларнинг учинчиси Аллоҳга қараб юрувчилар ва у томонга учувчилар йўли бўлиб, ҳақиқатда жазбага берилган шатторлар (бебок, қўркувеиз ва парвосиз кишилар) йўлидир. Ушбу йўлнинг бошида (Ҳаққа) эришганлар сони бошқа йўлларнинг охирига бориб эришганлар сонидан кўпроқдир”.

“Кубровия” тариқатининг ақидасига кўра, ушбу йўлни

танлаган инсон ўз ихтиёри билан ўзида сингиб кетган ҳаяс ва истакларидан воз кечиши ва Ҳақни исташ мақсадида маълум риёзатли йўлларни босиб ўтиши зарур. Бунинг учун эса, ҳар бир киши ўн асосга таянмоғи керак:

1. Тавба.
2. Зуҳд фид-лунё.
3. Таваккал.
4. Қаноат.
5. Узлат.
6. Мулозаматуз-зикр (Узлуксиз зикр).
7. Таважжух.
8. Сабр.
9. Мууроқаба (Тафаккурга фарқ бўлиши).
10. Ризо.

Бу ўн асосга таянган кишининг номи ўлмайди, барҳаёт яшайди.

Нажмиддин Кубро шаҳид бўлгандан сўнг, унинг таълимотини шоғирдлари давом эттирдилар. Улар Марказий Осиё Кубровия мактабини вужудга келтирдилар. Ташкилий жиҳатдан Кубровия хонақоҳларида ўз-ўзини бошқарадиган озод анжуман бўлиб, унинг бошида халифа турар эди. Нажмиддин Кубронинг шоғирди Сайфиддин Бохарзӣй томонидан Бухоро яқинидаги Соктарӣй қишлоғида ташкил этилган ана шундай хонақоҳ Нажмиддин Кубро номи билан аталарди. Бу ердаги Кубровия жамияти XVIII асрнинг охириларигача фаол иш қўриб, унинг аъзолари Кубро ёғларини Хитойнинг ғарбий чегараларигача ёйдилар. Кубронинг бошқа шоғирди, 1252 йилда вафот этган Саъдиддин Ҳамавий Хуросоннинг Баҳрабод деб аталган масканида хонақоҳ барпо қилиб, унинг атрофида тўтарак ташкил этди.

Шундай қилиб, Нажмиддин Кубро тасаввуф таълимотининг ривожини ва бугун мусулмон Шарқидида кенг тарқалишида катта рол ўйнади. Унинг номи ислом оламида манхур бўлди.

БАҲОУЛДИН НАҚШБАНД (1317—1389)

XIV асрнинг иккинчи ўн йиллигида Баҳоул-Ҳаққи ваддин Лақаби билан шуҳрат қозongan бухоролик манхур сўфий

Муҳаммад ибн Муҳаммад Нақибанд (1317—1389 й.) “Нақибандия” тариқатига асос солиб, ўз тасаввуфий таълимотини ҳаёт билан чамбарчас боғланга ҳаракат қилди.

Баҳоуддин Нақибанд 1317 йилда Бухоро ёнидаги Қасри Ҳиндуён қишлоғида туғилган. Кейинчалик Ҳазрати Нақибанд шарофати билан бу қишлоқ “Қасри Орифон” деб атала бошланган. У ўз отаси билан биргаликда кимхоб (атлас) тўқиш билан шуғулланиб, газмол юзига маҳорат билан чироғли нақшлар чизарди. Баҳоуддин Нақибанд аввал мутасаввиф олим Хожа Муҳаммад Бобои Самоси тарбиясида, сўنгра унинг шогирди Саййид Мир Кулол қарамоғида таълим олади.

Баҳоуддин Нақибанднинг маноқибларини ёзган Муҳаммад Бокир ўз китобида берган маълумотларга кўра, Нақибанд деҳқончилик билан ҳаёт кечирар экан. Шунингдек, маноқиб муаллифи, унинг шогирдларидан бири бўлмиш Хожа Алюуддин Оттордан бир ажойиб можарони ҳикоят қилади. Унга кўра Баҳоуддин Нақибанд бир ажойиб ҳодиса натижасида олти йил туркларнинг машҳур машоғиҳларидан бири бўлган Халил Ото хизматида бўлади. Халил Ото (Султон Халил) Мовароуннаҳр подшоҳлигига кўтаришгандан кейин ҳам, олти йил унинг мулозаматида бўлади. Бу ҳақда унинг ўзи шундай дейди: “Олти йил унинг мулозими бўлиб хизмат қилдим, шоҳлар хизматида бўлиш одобини ўргандим, уни кўп одоб билан ҳурмат қилардим, бўшлиқ пайғида унинг хос маҳрами мен эдим. У менга баъзан қаттиққўшлик ва баъзан эса меҳрибонлик билан лутфу марҳамат кўрғазарди.

Шундай қилиб, у Халил Ото билан тасаввуфий муносабатлардан ташқари, энг муҳим дунёвий ишлар, яъни давлатни идора қилиш ишларида ишгирок этиб, ўз амалий ва ҳаётий фалсафаси учун энг яхши ўрнак бўлиб келди.

Баҳоуддин Нақибанд умри бўйи деҳқончилик билан кун кечириб, ўз қишлоғида унча катта бўлмаган ерига буғдой ва мош экар экан, ўз уйида ҳеч қандай мол-дунё ва бойлик сақламаган. Қишда қамишлар устида, ёзда эса бўйра устида ётиб кун кечирган. Унинг уйида ҳеч қачон хизматкор ҳам бўлмаган. Ҳазрати Нақибанд бутун умрини ўз хоҳиши билан фақирлик ва йўқсилликда ўтказган. Зеро, бу тариқатнинг асл ақидаси — “Дил ба ёру, даст ба кор”, яъни “доимо кўнглинг Аллоҳда бўлсин, кўлинг эса ишда”, деган ғояни илгари суради. У ўз қўл кучи билан кун кўришни ёқтирган,

тошган тупташларини етим-есирларга, бева-бечораларга инъом этган, ҳукмдорлардан доимо ўзини йироқ тутган, улар олдида ҳеч қачон тамагирлик қилиб яшаматган.

Нақшбандия тариқати “сафар дар ватан”, “хилват дар анжуман”, “дил ба ёру даст бакор”, “хун дар дам, назар бар қалам” каби ҳам ирфоний, ҳам амалий-ҳаётий шиорларга асосланган.

Ушбу усулларни ёритиб изоҳлаш учун унинг шоғирдлари, халифалари ва мухлисларидан кўп кишилар турли асарлар ёзиб қолдирганлар. Улар орасида Хожа Убайдулло Аҳрор, Хожа Муҳаммад Порсо, Махдуми Аъзам ва Абдурахмон Жомийлар ёзган асарлар катта аҳамият касб этади.

Нақшбандия таълимоти ўз ҳаётгиллиги, соддалиги ва амалийлиги учун аста-секин бутун Туркистон, қадимий Хурон (қисман ҳозирги Афғонистон)ни ва XVI—XVII асрлардан бошлаб Ҳиндистонни ўз таъсири остига олди. Унинг таъсирини айниқса, адабиётда XV асрдан бошлаб ҳозирги давргача яққол кўриш мумкин.

Афғонистонлик машҳур муаррих М.Губор “Афғонистон тарих ўзанида” номли китобида айтишича, “бу тариқатнинг энг комил намоёндаларидан Абдурахмон Жомий ва Мир Алишер Навоий ҳисобланади. Улар бири фақру тақво либосида, ахлоқ ва маданиятни тарқатиш йўлида хизмат қилган бўлса, иккинчиси эса амирлик ва раислик (раҳбарлик) мақомида туриб, илму фанни ривожлантириш йўлида фаолият олиб боради”. Шунингдек, Алишер Навоийнинг “Лисонугтайр” асарида ҳам Нақшбандия таълимоти ўз аксини топган. Асарда шайх Атторнинг ваҳдат фалсафасига асосланган “Мантикут-тайр” идаги фикрларни ижодий шаклда талқин этиб, қаландарчилик руҳи ва таркидунёчиликка танқидий ёндашади, каромат даъвосини қилиб юрган кимсаларни аёвсиз фош этади.

XV асрнинг кўп олим-фозиллари, давлат арбоблари, сапъаткорлари Нақшбандия таълимотидан кенг фойдаландилар, унга ўта ижобий муносабатда бўлдилар. Заҳириддин Муҳаммад Бобур (1483—1530) даврида, ундан кейинги XVI—XVII асрларда бу жараён анча тезлашади. Нақшбандия тариқати XVI асрда Хожа Муҳаммад ал-Боқий Кобулий (ваф. 1605) Ҳиндистонга боргандан сўнг, Ҳинд тупроғида ҳам авж олади. Бу машҳур мутасаввиф олим Афғон ва Ҳинд юрғларида Хожа Боқибилло номи билан машҳурдир. Унинг

погирди Хожа Аҳмад Форуқ Сарҳиндий (1563—1624) эса Нақшбандия таълимотининг XVII асрда Ҳиндистонда ёйи-лишида катта рол ўйнаган.

Шундай қилиб, бизнинг табаррук юртдошимиз Ҳазрати Баҳоуддин Нақшбанд томонидан асос солинган нақшбандия таълимоти Марказий Осиё, Ўрта ва Яқин Шарқ халқларининг ижтимоий-сиёсий, маънавий-маданий ҳаётида жуда катта ўрин эгаллайди. Бу таълимот бошқалар меҳнати билан кун кечиришни, текинхўрликни, ижтимоий зулм-истибдолни қатъиян қоралайди. Бу таълимот тарафдорлари таркидунёчиликка қарши, бой-зодагонларнинг зулмига қарши бўлганлар, фақат ўз қўл кучи, пешона тери билан ҳалол меҳнат қилиб кун кечиришга чақирганлар. Нақшбандийлар савдосотиқ, деҳқончилик, ҳунармандчилик, бадий адабиёт, муסיқа, илм-маърифат, ҳаттотлик, наққошлик, миниатюра-созлик, қурувчилик каби барча фойдали ва хайрли юмушлар билан шуғулланишга даъват этганлар.

Хожа Баҳоуддин Нақшбандни Марказий Осиё халқлари жуда юксак қадрлайдилар. Халқимиз ул Ҳазратта балинд эътиқод кўйиб, “Баҳоуддин балогардон!” дея беҳад эъзозлайди. Унинг умумбашарий илгор фикрлари бизнинг давримизга ҳамоҳанг бўлиб, келажак учун хизмат қилади.

ХОЖА УБАЙДУЛЛОҲ АҲРОР (1404—1490)

Хожаи Аҳрор (Эркин кишиларнинг сардори) ва Носируддин (Диннинг ёрдамчиси) лақаблари билан шуҳрат қозонган Хожа Убайдуллоҳ нақшбандия тариқатининг буюк муршидларидан ҳисобланади. У нақшбандия тариқатининг назарий, амалий жиҳатларини бойитиб, бу таълимотнинг машҳур бўлишига ҳисса қўшган тарихий шахедир. Хожа Аҳрор 806 ҳижрий йилнинг рамазон — 1404 милодий йилнинг март ойида Шон — Тошкент вилояти музофотларидан бўлган Бонистонда дунёга келган. Отаси Хожа Маҳмуд ҳам, бувалари ҳам маърифатли кишилардан бўлиб, деҳқончилик ва тижорат билан шуғулланганлар. Она тарафидан Хожа Аҳрор машҳур Шайх Хованди Таҳурга бориб уланади.

Хожа Аҳрор бошланғич маълумотни Тошкент мадрасаларида олади. 12 ёшлигида тоғаси Хожа Иброҳим уни Са-

марқандга олиб боради. Бу ерда у турли фаилардан таълим олади. Хожа Аҳрор кўпроқ тасаввуф илмига қизиқар эди. Шу мақсадда 24 ёшида Ҳиротга боради, у ерда истиқомат қилувчи турли тасаввуф тариқатлари вакиллари билан учрашиб туради. Улардан бири машҳур ориф ва шоир табризли Саййид Қосим Анвор (вафоти 1433 й.) эди. Шунингдек, Хожа Аҳрор Баҳоуддин Умар, Шайх Зайниддин Хавофийлар ҳузуринда ҳам бўлади. Сўнгра у Чағонийнинг Хулфату мавзенида истиқомат қилувчи Хожа Баҳоуддин Нақшбанднинг шоғирли бўлган Яъқуб Чархий (ваф. 1447й.) га қўл бериб, ундан нақшбандия тариқати асосларини ўрнади. 1431—1432 йиллар орасида Хожа Аҳрор Тошкентга қайтиб, нақшбандия тариқатининг давомчиси сифатида танилиб, айни вақтда деҳқончилик ва тижорат ишлари билан машғул бўлади.

Манбаларда кўрсатилишича, Хожа Аҳрорнинг хўжалик фаолияти тез орада жуда кенг ривожланади. Унинг ерлари Тошкент вилоятидан то Амударё соҳилларигача бўлган ҳудудларни эгаллаган 1300 дан ортиқ экинзорлари бўлган. Шунингдек, савдо-сотик масалаларида ҳам Хожа Аҳрор нафақат Мовароуннаҳр ҳудудида, балки Хуросон, Ҳиндистон томонларида ҳам савдо қилган. Хожа Аҳрор ўз хўжалик фаолиятининг олган даромадининг кўп қисмини аҳоли бошига тушган оғир солиқларни тўлаш, диний ва маданий қурилишларни амалга ошириш каби ишларга сарфлаган. Чунончи, Умаршайх Мирзо Тошкент аҳолисидан 250000 динор ҳажмида солиқ талаб қилганида, Хожа Аҳрор бу маблағнинг ҳаммасини тўлаб, яна 70000 динорни ҳам солиқ йиғувчиларга топширган. Шунингдек, у ўз ҳисобидан Самарқанд, Тошкент ва Кобулда ҳам мадрасалар қурдиргани ҳақида манбаларда қайд этилади.

Темурийлар сулоласининг, барча вакиллари Хожа Аҳрорга ҳурмат назари билан қараб келганлар. Айниқса, Мирзо Абу Саид Кўрагоний ва унинг авлодлари томонидан унга кўрсатилган ҳурмат бонқа бирон шайхга муяссар бўлган эмас. Ривоятларга кўра, Хожа Мирзо Абу Саидни шоҳлик мақомига кўтарилишини башорат қилган экан. Хожа Аҳрор шоҳ илтимосига биноан Марв шаҳрига сафар қилган чоғида, шоҳ кўп масофа йўл босиб уни кутиб олган экан.

Хожа Аҳрорнинг мамлакатдаги сиёсий жараёнларда иштироки 1454 йилга оид бўлиб, шу йили Хуросон ҳокими Абулқосим Бобур Самарқандни қамал қилганида у шаҳар

ҳимоячиларига бош бўлиб, душманни сулҳ тузишга мажбур этади. Шу билан унинг мамлакатда осойишталик ўрнатишга қаратилган сиёсий фаолияти умр бўйи давом этади.

Хожа Аҳрор Валий 1490 йилда вафот этган ва Самарқандда дафн этилган.

Хожа Аҳрор қаламига мансуб уч рисола бизгача етиб келган. Улардан бири “Фақаротул-орифин” (“Орифлар сўзларидан парчалар”) номи билан машҳур бўлиб, унда Хожа Аҳрорнинг ва баъзи бошқа тасаввуф намояндаларининг тариқатга оид фикрларидан намуналар келтирилган. Иккинчи рисола “Волидия” деб аталган бўлиб, унда тариқат йўлига кирган кишининг ахлоқ-одоб, фақр ва фано тушунчалари ҳақида сўз боради. Ушбу рисолаи Заҳириддин Муҳаммад Бобур форс тилидан ўзбек тилига шеърӣ таржима қилган. Учинчи рисола “Ҳавроия” деб аталиб, машҳур мугасаввуф шоир Абу Саид Абулхайрнинг “Ҳавро” (“Хурлар” ёки “Фарингалар”) сўзи билан бошланувчи бир рубоийсини шарҳлашга бағишлаган.

Шунингдек, Хожа Аҳрорнинг ўз замондошларига ёзган анчагина руқъа-номалари ҳам бизгача етиб келган. Улардан энг муҳими “Мажмуаи мурсалот” деб номланган XV аср дастхатлар тўплами таркибига киритилган руқъалардир. Тўплам Алишер Навоий буйруғи билан тузилган ва шунинг учун “Навоий тўплами” деб ҳам аталади. Унда Хожа Аҳрорнинг 128 дона руқъалари мавжуд. Улар Самарқанддан Ҳиротга — Ҳусайн Бойқарога ва аксари Алишер Навоийга ёзилган.

Хожа Аҳрор Туркистон ва Хуросонда тугган юксак сиёсий ва ижтимоий мақомидан ташқари, ирфоний ғоялари ва қимматбаҳо асарлари билан ҳурмат ва обрўга сазовор эди. У ўзининг сермазmun асарлари, жумладан, “Калимот қудея”, “Малфузот”, “Фақарот аҳрория”да Нақшбандия тариқатига доир таълимотни кенг кўламда ёритиб берди. “Ваҳдатул-вужуд” ва “Ваҳдатуш-шуҳуд” ўртасида турган Нақшбандия таълимотини кўпроқ “Ваҳдатул-вужуд” томонга йўналтирди. Имоннинг ҳақиқатга эҳсондир, эҳсон эса Худони кўрадиандек бўлиб, унга сифинишдир, дейди Хожа Аҳрор. Унинг фикрича, бутунлай ушбу мақомга эришиб, Худодан бошқа нарсалар муҳаббат нардаси, ҳақиқат нури орқали ўргадан кўтарилиб, инсон ҳақиқий яратувчисидан бошқа нарсаларни унутди ва унинг назарида фақат бир зот қолади.

Хожа Аҳрор ўз таълимотини асарларида акс эттирган.

Унинг бир туркум хатларида шариат қонун-қоидаларини мустаҳкамлаш, бу орқали мамлакатда адолат ўрнатилиш, оддий раиятга жабру зулм қилишдан қайтарилиш, адолатсизликка учраган жабрдийдага ёрдам курсатиш каби фикрлар ифодаланади. Хожа Аҳрор мусулмонлар бонидан жабр-зулмни даф этмоқ учун дин ва шариатни дастур қилган ҳолда султонларга мурожаат қилмоқ лозимлигини Нақшбандия тариқатининг вазифаларидан деб уқтиради. Хожа Аҳрор сарой хизматидан воз кечмоқчи бўлган Алишер Навоийга хат ёзиб, айтади. "... Эшитишимча, оиҳазрат, яъни султонга мулозимат қилишдан тоҳо маломат чекар экансиз. Илтимос нуки, мусулмонларга мадад етказмоқ ва бирор фақирнинг дили мушкулликдан халос тониб, шод бўлмоғи учун хоотири шарифингизни сарой хизматидан узманг... Бирор киши ҳам мусулмонлар ғамини ейишни уйламай қўйган бу вақтда уларга ғамхўрлик қилиш — энг хайрли ишдир!..".

Шундай қилиб, Хожа Носируддин Убайдуллоҳ Аҳрорнинг ўзидан қолдирган катта маънавий мероси нафақат Ўзбекистон ва Ўрта Осиёда, балки Афғонистон, Покистон, Ҳиндистон, Туркия ва бошқа ислом мамлакатларида, барча тасаввуф ва маънавият мухлислари қалбидан ўрин олиб, файз ва барака манбаи бўлиб келган. Унинг номи чуқур эҳтиром ва эъзозга эга бўлгани ҳолда Ўзбекистон ва бошқа мамлакатлар халқлари орасида маънавий кўприк бўлиб хизмат қилаверади.

МУЏДАРИЖА

Муҳаммад ибн Мусо ал-Хоразмий. Б.Абдуҳалимов	3
Имом ад-Доримий. У.Уватов	5
Аҳмад ал-Фарғоний. Б.Абдуҳалимов	8
Ал-Ҳаким ат-Термизий. А.Мансур., А.Абдуллаев	10
Имом ал-Бухорий. У.Уватов	13
Абу Исо Муҳаммад ат-Термизий. У.Уватов	18
Абу Мансур ал-Мотуридий. А.Мансур	21
Ал-Ҳаким ас-Самарқандий. У.Уватов	25
Абу Бакр ан-Наршахий. У.Уватов	28
Қафқол аш-Шоший. А.Мансур	30
Абул-Лайс ас-Самарқандий. А.Абдуллаев	32
Абу Абдуллоҳ ал-Хоразмий. Р.Баҳодиров	38
Абу Али ибн Сино. Б.Абдуҳалимов	41
Абу Райҳон Беруний. Б.Абдуҳалимов	44
Абул-Муъин ан-Насафий. У.Уватов	47
Маҳмуд аз-Замахшарий. З.Исломов	52
Хожа Абдулхолиқ Ғиждувоний. М.Қодиров	58
Бурҳонуддин ал-Марғиноний. А.Жўзжоний	61
Нажмиддин Кубро. А.Жўзжоний., З.Исломов	67
Баҳоуддин Нақшбанд. А.Жўзжоний	71
Хожа Убайдуллоҳ Аҳро. А.Жўзжоний., З.Исломов	74

БУЮК АЛЛОМАЛАРИМИЗ

*«Тошкент ислом университети» нашриёти —
Тошкент — 2002*

Муҳаррир *Л.Маҳмуд, С.Очилов*
Мусаҳҳиҳ *А.Зиёдов*
Бадний муҳаррир *Ш.Ҳасанов*
Техник муҳаррир *Ж.Бекиева*

Теринга берилди 10.07.2001 й. Босишга рухсат этилди 03.2002 й.
Бичими 84×108 ¹/32. Шартли босма табоғи 4,0. Нашр табоғи 3,0.
Адади 3000. Буюртма № 145. Баҳоси шартнома асосида.

«Тошкент ислом университети» нашриёти. Тошкент,
А.Қодирий кўчаси, 11. Шартнома №07-19-01

«MERIYUS» ХММК. Тошкент шаҳар,
Усмон Носир кўчаси, 158-уй.

